

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ
ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК
УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ
ПРОБЛЕМ
ВИХОВАННЯ

МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ГОТОВНОСТІ ДО ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ В РІЗНИХ ТИПАХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ

МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ НАПН УКРАЇНИ

**МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ
ГОТОВНОСТІ ДО ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ
В РІЗНИХ ТИПАХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ**

МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Кропивницький – 2019

УДК 37.015:31-057.87:[-069.65:(477)]:37.091
О-72

Схвалено для використання у закладах загальної середньої освіти Науково-методичною комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (витяг з протоколу № 5 від 22.10.2019 р.); лист Інституту модернізації змісту освіти МОН України (№ 221/12-Г-1000 від 24.10.2019).

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту проблем виховання НАПН України
(протокол № 6 від 27.06.2019 р.).*

Рецензенти:

Комаровська, О. А. – доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувачка лабораторії естетичного виховання та мистецької освіти Інституту проблем виховання НАПН України.

Тимошенко, О. В. – доктор педагогічних наук, професор, декан факультету фізичного виховання, спорту і здоров'я Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Авторський колектив:

Зубалій, М. Д. (розділи 1.1; 1.2), Остапенко О. І. (розділи 2.1; 2.2; 2.3; 2.4), Тимчик, М. В. (розділи 2.5; 2.6).

О-72 Остапенко, О. І. (ред.), Зубалій, М. Д., Тимчик, М. В. (2019).

Методика формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в різних типах закладів освіти: метод. посіб.
Кропивницький: Імекс-ЛТД. 168 с.

ISBN 978-966-189-489-0

У посібнику визначено стан проблеми формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в різних типах навчальних закладів; уточнено складові компоненти формування в учнів старших класів готовності до захисту незалежності Вітчизни в процесі позакласної роботи; представлено критерії та показники визначення рівнів сформованості в старшокласників готовності до захисту Вітчизни; висвітлено форми і методи формування в учнівської молоді мотивації до військової служби в процесі позакласної роботи; визначено ефективність застосування в закладах загальної середньої освіти організаційно-педагогічних умов формування готовності до строкової служби у Збройних Силах України й захисту незалежності Вітчизни.

Видання буде корисним викладачам предмета «Захист Вітчизни», вчителям фізичної культури, тренерам спортивних гуртків і секцій, усім, хто задіяний у військово-патріотичному і фізичному вихованні учнів.

УДК 37.015:31-057.87:[-069.65:(477)]:37.091

ISBN 978-966-189-489-0

© Інститут проблем виховання, 2019
© ТОВ «Імекс-ЛТД», 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	4
I. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ЗМІСТУ ФОРМУВАННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ГОТОВНОСТІ ДО ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ	8
1.1. Стан дослідження проблеми формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в науковій літературі.....	8
1.2. Складові компоненти формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі позакласної роботи.....	29
II. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ГОТОВНОСТІ ДО ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ	52
2.1. Сучасний стан готовності учнівської молоді до захисту Вітчизни.....	52
Висновки	63
2.2. Структурно-функціональна модель формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни.....	69
2.3. Освітнє середовище формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни	98
2.4. Формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни згідно положень «Нової української школи»	113
2.5. Педагогічні умови формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи	128
2.6. Методика формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи.....	140
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	157

ВСТУП

Особливої актуальності набуває сьогодні проблема формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни в різних типах начальних закладів освіти. Про це свідчить складне соціально-політичне й економічне становище українського суспільства, порушення територіальної цілісності країни, проведення збройних акцій терористів у східних регіонах нашої держави. В зв'язку з цим зростає потреба у призові на військову службу до Збройних Сил України, Міністерства Внутрішніх Справ та інших військових формувань громадян з високим рівнем підготовленості в освітньому, фізичному, психологічному, соціальному й духовному відношеннях.

Порушення територіальної цілісності Української держави, бойові дії на сході України не залишили осторонь систему підготовки учнівської молоді до захисту Вітчизни в закладах освіти і вимагають пошуку й дослідження ефективних методик формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни в складних сучасних умовах. Це пов'язано з тим, що система підготовки учнівської молоді до захисту Вітчизни безпосередньо зв'язана з обороноздатністю держави, освітою, культурним та духовним розвитком суспільства. Віддзеркалюючи соціальний, економічний, оборонний, культурний і духовний потенціал Української держави, допризовна підготовка та військово-патріотичне виховання особистості виступають як особлива, історично обумовлена форма соціальної практики, яка містить ідеологічні, навчально-методичні, програмно-нормативні, теологічні та організаційно-педагогічні складові, покликані задовольнити потребу суспільства у якісній підготовці до захисту Вітчизни учнівської молоді в різних типах закладів освіти.

Результати аналізу практики навчально-виховної роботи в різних типах навчальних закладів підтверджують, що рівень готовності старшокласників до захисту Вітчизни не відповідає сучасним вимогам. У багатьох закладах загальної середньої освіти підготовка учнівської молоді до захисту Вітчизни організовується й проводиться на низькому методичному рівні. На заняттях з предмета «Захист Вітчизни» переважають вербальні форми й методи навчання та виховання, рівень готовності (осві-

тньої, фізичної, психологічної, соціальної, морально-духовної) старшокласників до захисту Вітчизни не відповідає сучасним вимогам. Це пов'язано з низькою активністю закладів загальної середньої освіти в організації і проведенні оборонно-спортивних заходів з допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання, низькою активністю учнів на заняттях з предмета «Захист Вітчизни», в спортивних секціях та гуртках військово-патріотичного спрямування, відсутністю системності у роботі закладів загальної середньої освіти з організації і проведення цілеспрямованої підготовки дітей та учнівської молоді до захисту Вітчизни.

Актуальність дослідження проблеми формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни також зумовлена низькою суперечностей між: суспільною значущістю формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни і недостатньою теоретичною розробленістю даної проблеми; значним потенціалом закладів загальної середньої освіти щодо підготовки старшокласників до захисту Вітчизни та низьким рівнем їх підготовленості до військової служби; зростанням вимог щодо рівня професійної підготовки майбутніх викладачів предмета «Захист Вітчизни» та рівнем їхньої готовності до професійної діяльності в закладах загальної середньої освіти; потребою в підвищенні ефективності функціонування системи підготовки учнівської молоді до захисту Вітчизни і недосконалістю її окремих складових; можливостями педагогічного управління процесом підготовки старшокласників до захисту Вітчизни та рівнем теоретичної і методичної підготовки викладачів предмета «Захист Вітчизни».

Зазначені суперечності та нагальна потреба їхнього розв'язання зумовили необхідність дослідження сучасної теми: «Методика формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в різних типах навчальних закладів».

Метою пропонованого методичного посібника є визначення й обґрунтування сутності та змісту формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни; визначення й обґрунтування складових компонентів формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі позакласної роботи; аналіз сучасного стану готовності старшокласників до військово-

вої служби та захисту Вітчизни; впровадження структурно-функціональної моделі формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни; аналіз освітнього середовища з формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни; обґрунтування змісту, форм і методів формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни згідно положень «Нової Української школи»; дослідження педагогічних умов формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи; обґрунтування методики формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи. Зміст методичного посібника спрямований на вирішення проблеми підвищення ефективності формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни й надання ефективної організаційно-методичної допомоги викладачам предмета «Захист Вітчизни», організаторам проведення Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»), Національної дитячо-юнацької військово-спортивної гри «Хортинг-Патріот», керівникам гуртків та спортивних секцій військово-патріотичного спрямування.

Викладені в методичному посібнику теоретичні положення й методичні рекомендації розроблені відповідно до Закону України «Про освіту», Закону України «Про загальну середню освіту», Закону України «Про позашкільну освіту», Національної доктрини розвитку освіти України у ХХІ столітті, Концепції національно-патріотичного виховання молоді; Концепції фізичного виховання в системі освіти України, Концепції патріотичного виховання учнівської молоді, Концепції допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді, Постанови Кабінету Міністрів України №1718-р від 27 серпня 2010 року «Деякі питання військово-патріотичного виховання учнів закладів загальної середньої освіти», Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, освітніх галузей «Здоров'я і фізична культура» і «Захист Вітчизни», Програми патріотичного виховання дітей та учнівської молоді, Наказу МОНмолодьспорту № 687 від 13 червня 2012 року «Про затвердження Положення про Всеукраїнську дитячо-юнацьку військово-патріотичну

гру «Сокіл» («Джура»), Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді (наказ МОН № 641 від 16.06.2015 року), указу Президента України № 580/2015 від 13 жовтня 2015 року про затвердження «Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 роки», Програми «Нова українська школа» у поступі до цінностей (2018).

I. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ЗМІСТУ ФОРМУВАННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ГОТОВНОСТІ ДО ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

1.1. Стан дослідження проблеми формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в науковій літературі

Аналіз літературних джерел засвідчує, що дослідженню сутності й змісту формування в учнів старших класів готовності до захисту Вітчизни приділяється недостатня увага науковців і практиків. Його розгляду присвячені лише окремі абзаци в посібниках і наукових дослідженнях В. І. Мудріка, А. А. Назарчука, Я. В. Павлова, М. І. Томчука, Д. В. Швеця, (Мудрік, 2015; Назарчук, 2009; Павлов, 2016, Томчук, 1996, & Швець, 2016), а також параграф у дисертації В. В. Івашковського (Івашковський, 2002), захищеній понад п'ятнадцять років тому. Проте глибоке вивчення проблеми формування в учнів старших класів готовності до захисту Вітчизни в складних сучасних умовах свідчить не тільки про науковий інтерес, а й має велике практичне значення. Адже від того, як воно вирішувалося раніше в теорії і методиці військово-патріотичного виховання, залежить подальший розвиток його змісту, розробка ефективних форм і методів практичної підготовки старшокласників до військової служби й формування в них готовності до захисту Вітчизни в процесі позакласної роботи.

Дослідження сучасного стану проблеми формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни у складних сучасних умовах має базуватися на концептуальних положеннях про те, що на зміст формування в учнів старших класів готовності до захисту Вітчизни у процесі позакласної роботи невинно впливає динамічний розвиток сучасної освіти в закладах загальної середньої освіти. Це вимагає нових підходів до змісту, форм і методів військово-патріотичного виховання, які мають розвиватися, змінюватися й удосконалюватися відповідно до культурних, духовних і фізичних потреб учнів старших класів. Розвиток їхнього фізичного і психологічного стану та сформованості

готовності до захисту Вітчизни має відповідати сучасним вимогам теорії і методики військово-патріотичного виховання й перебувати в стані постійного розвитку. Це буде сприяти формуванню всебічно розвиненої особистості з високими патріотичними й моральними якостями та фізичною підготовленістю, які є домінуючими в формуванні у старшокласників готовності до захисту Вітчизни у процесі позакласної роботи.

Аналіз наукових праць В. В. Назаренка, О. В. Погонцевої та інших щодо понятійного апарату формування готовності засвідчує, що автори тлумачать поняття «готовність» по-різному. Наприклад, Т. В. Бережинська визначає в своїй кандидатській дисертації «готовність» як стійке цілісне інтегративне утворення особистості вчителя, що забезпечує його залучення до підготовки та реалізації кожного етапу педагогічної діяльності (Бережинська, 2007). Л. В. Кондрашова розкриває поняття «готовність» як складне особистісне утворення, яке складається з професійно-моральних поглядів і переконань, професійної спрямованості психічних процесів, самовладання, труднощів, самооцінки результатів, потреби у професійному самовихованні, що забезпечує високі результати педагогічної роботи (Кондрашова, 1990). А. А. Деркач визначає поняття готовність як цілісність якостей особистості й виділяє три його компоненти – пізнавальний, емоційний і мотиваційний. На його думку, розвиток готовності відбувається під час накопичення суспільної інформації, ставлень, поведінки та активізації індивіда до ефективного виконання діяльності (Деркач, 2012). А. Ф. Ліненко розкриває в своїй докторській дисертації поняття «готовність» як цілісне утворення, що виявляється в емотивно-когнітивній і вольовій мобілізації суб'єкта в момент його залучення до виконання певного виду діяльності (Ліненко, 1996). С. А. Мул розглядає в докторській дисертації з психології готовність як цілеспрямований розвиток особистості у світлі її поглядів, переконань, мотивів, умінь, інтелектуальних і вольових почуттів, налаштованість на певну поведінку як сформованість певної системи, властивій тій чи іншій діяльності (Мул, 2016).

Вивчення словників показує, що трактування поняття «готовність» у словниках теж має різні тлумачення. Наприклад, у «Словнику російської мови» С. І. Ожегова (Ожегов, 1970) по-

няття «готовність» трактується як стан, коли все зроблено, все готово для чого-небудь (Назарчук, 2009). У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» поняття «готовність» визначається як «бажання зробити що-небудь» (Бусел, 2001, с. 194). У «Словнику української мови» (том 2) поняття «готовність» визначається як «бажання зробити що-небудь. З готовністю – охоче» (*Словник української мови*, 1971, с. 148). У «Сучасному тлумачному словнику російської мови» Т. Ф. Єфремової поняття «готовність» визначається як психологічна налаштованість на що-небудь. У «Тлумачному словнику російської мови» Д. М. Ушакова поняття «готовність» визначається, з одного боку, як закінченість, остаточний результат, з іншого, – як стан, слово (Тлумачний словник російської мови, Інтернет-ресурс). В «Українсько-російському психологічному тлумачному словнику» В. М. Копоруліна визначається поняття «готовність» як «активний дієвий стан особистості, установка на певну поведінку, змобілізованість сил для виконання завдання» (*Українсько-російський психологічний тлумачний словник*, 2006). У «Російсько-українському і українсько-російському словнику» Д. І. Ганича та І. С. Олійника поняття «готовність» визначається як згода зробити що-небудь (Ганич, Д. І. & Олейник, І. С., 1984, с. 32). У «Педагогічному словнику» за редакцією М. Д. Ярмаченка Олександра Яківна Савченко розкриває поняття «готовність до шкільного навчання» як «сукупність» фізіологічних і психологічних особливостей дітей старшого дошкільного віку, яка забезпечує успішний перехід до систематичного шкільного навчання (Педагогічний словник, 2001, с. 121). У «Психологічному словнику» за редакцією В. І. Войтка поняття «психологічна готовність» розкривається як активізація здібностей особистості до певного виду діяльності (Психологічний словник (1982). Як бачимо, аналіз словників показав, що поняття «готовність» тлумачиться по-різному, в залежності від професійної підготовки авторів-упорядників текстів словників, а також від років підготовки їх до видання.

Цікавими для викладачів предмета «Захист Вітчизни» та старшокласників є матеріали докторської дисертації Сергія Анатолійовича Мули «Психологія готовності офіцера-прикордонника до професійної діяльності», в якій зазначається,

що в сучасному суспільстві особливе місце посідає професійна діяльність як форма суспільної діяльності людей, яка має на меті захист державних інтересів. Під професійною діяльністю офіцера-прикордонника автор розуміє діяльність, яку він здійснює для охорони державного кордону. Вона включає безліч підпорядкованих одна одній логічних спланованих дій. Суспільна необхідність у таких діях і в діяльності – це забезпечення недоторканості державного кордону по всьому периметру. Суспільна діяльність офіцера-прикордонника як людини полягає також і в забезпеченні власних потреб – духовних, фізичних, матеріальних, кар'єрних тощо. У психології готовності до професійної діяльності автор розглядає такі підходи: особистісний (готовність як властивість і якість особистості); функціональний (готовність до професійної діяльності, що передбачає активізацію психічних функцій, уміння мобілізувати необхідні фізичні й психічні ресурси для реалізації діяльності) й особистісно-діяльнісний (готовність до діяльності як якість особистості, що охоплює усвідомлення особистісної та суспільної значущості діяльності) (Мул, 2016).

Аналізуючи поняття «готовність до діяльності», докторант відмітив суттєві відмінності у його визначенні вітчизняними та зарубіжними психологами. Зокрема, на пострадянських теренах ключовою характеристикою поняття є знання, вміння, навички та психофізична готовність, натомість в англійських країнах готовність найчастіше пов'язується з емоційним компонентом, схильністю до виконуваної діяльності. Аналіз опублікованих праць засвідчує, що дослідники виділяють різні компоненти готовності до діяльності: мотиваційний, орієнтаційний, вольовий, оцінний (І. Єрмакова, Г. Ненсен), моральний, психологічний та професійний (С. Гришпун, К. Платонов), вольовий, спрямованість інтелектуальних процесів, уваги, емоцій, уваги, саморегуляції (А. Пуні), психічної спрямованості особистості, інтегральний психофізіологічний компонент структури дій (Л. Нерсисян, В. Пушкін), мотиваційний, орієнтаційний, пізнавально-оцінний, емоційно-вольовий, операційно-дієвий і установочно-поведінковий (К. Дурай-Новікова). Сергій Анатолійович Мул у своїй докторській дисертації виділив наступні компоненти готовності до діяльності: відповідальність за виконання

завдань, почуття обов'язку (мотиваційний компонент), розширення знань і уявлень про особливості та умови діяльності, її вимоги до особистості, володіння способами та прийомами діяльності, необхідними ключовими компетентностями (орієнтаційний компонент), самоконтроль, самообілізація, уміння керувати діями підлеглих (вольовий компонент), спроможність самооцінки своєї підготовленості (оцінний компонент) (Мул, 2016).

У докторській дисертації М. І. Томчука «Соціально-психологічні проблеми готовності юнаків до військової служби» досліджено і обґрунтовано такі її види, як *фізіологічна підготовка*, спрямована на формування в юнаків готовності всіх фізіологічних систем організму до вироблення здатності витримувати значні й складні навантаження, суворі вимоги майбутньої військової служби; *фізична підготовка*, спрямована на розвиток необхідних майбутньому воїну фізичних якостей: сили, витривалості, спритності, гнучкості, рухової активності, швидкісно-силових якостей, що є сполученнями названих вище основних фізичних якостей; *військова підготовка*, яка проводиться на заняттях з допризовної підготовки й формує в юнаків початкові військові знання, практичні вміння й навички, необхідні їм для майбутньої військової служби; *психологічна підготовка*, взаємозв'язок основних компонентів якої забезпечують утворення системи формування психологічної готовності особистості до служби в Збройних Силах України. Виходячи з цього, зазначає автор, готовність до військової служби – це готовність особистості до виконання загальних вимог навчально-бойової діяльності на початковому її етапі, в перші місяці проходження юнаками строкової військової служби, що передбачає сформованість усіх необхідних якостей громадянина, захисника Вітчизни (Томчук, 1996).

У кандидатській дисертації А. А. Назарчука «Педагогічні умови формування у старшокласників готовності до вибору професії офіцера-прикордонника» розкрито теоретичне узагальнення й дається нове вирішення зазначеної проблеми за рахунок активізації пошукової професіографічної діяльності та професійного випробовування юнаків у процесі вивчення ними навчальних предметів і військово-патріотичного виховання. Теорети-

чний аналіз проблеми, що був проведений, дозволив стверджувати, що на сучасному етапі модернізація теорії і практики військово-професійної орієнтації учнівської молоді здійснюється з урахуванням специфіки прикордонної служби України й виконання офіцерськими кадрами завдань із захисту кордонів незалежної держави. В процесі дослідження дисертантом доведено, що оволодіння цією професією, ефективне виконання професійних обов'язків і досягнення у майбутньому професійної майстерності значною мірою залежить від вчасного та усвідомленого вибору зазначеної професії ще в шкільному віці. Теоретичний аналіз також дав можливість уточнити сутність поняття «готовність старшокласників до вибору професії офіцера-прикордонника» і визначити його як особистісне новоутворення, складові якого взаємодіють, розвиваються, піддаються цілеспрямованому формуванню й у своїй сукупності забезпечують обґрунтований вибір майбутньої професії прикордонної сфери на основі цілеспрямованого розвитку професійно важливих якостей особистості (Назарчук, 2009).

У кандидатській дисертації В. В. Івашковського «Педагогічні умови формування готовності старшокласників до служби в Збройних Силах України» обґрунтовано взаємозв'язок виховних аспектів допризовної підготовки підлітків і юнаків зі змістом і методами навчального задоволення їхніх пізнавальних потреб; реалізовано системний підхід у дослідженні готовності особистості до військової служби з урахуванням вікових, соціальних та індивідуальних чинників; визначено рівні готовності юнаків до строкової служби в Збройних Силах України; визначено обумовленість мотивації рівнем розвитку їхніх знань, умінь і навичок та фізичної підготовленості; визначено особливості впливу на готовність старшокласників до військової служби суспільного оточення, педагогічних вікових та індивідуальних факторів. Проведене дослідження підтвердило, що визначальними напрямками формування готовності старшокласників до військової служби є: поєднання методологічної основи, органічного взаємозв'язку військово-патріотичної діяльності на уроках та в позаурочний час з вивченням програмного матеріалу загальноосвітніх предметів; активність і самостійність старшокласників у військово-патріотичній діяльності; єдність зусиль школи і

сім'ї, оборонно-масових організацій, військових колективів, спрямованих на вирішення завдань формування готовності старшокласників до служби в Збройних Силах України. Автор наголошує, що для координації виховних зусиль школи, сім'ї, оборонно-масових організацій та військових колективів доцільно створити ради з військово-патріотичного виховання, а також докорінно перебудувати процес допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання (Івашковський, 2002).

У кандидатській дисертації В. В. Ковальського «Виховання у старшокласників відповідального ставлення до майбутньої військової служби» досліджено і науково-обґрунтовано взаємозв'язок заохочення самовиховання й самопідготовки з формуванням мотивації відповідального ставлення й збагаченням досвіду військово-патріотичної діяльності, організованої школою і позашкільними закладами. Важливе значення мають обґрунтовані дослідником положення про те, що необхідного кінцевого результату можна досягти лише за умов роботи за певною системою, де кожен старшокласник виконуватиме свою особливу виховну функцію, яка є складовою єдиного виховного процесу. Науковець зазначає, що чим чіткіше структурована система педагогічних впливів, точніше визначені її мета і функції, тим ефективнішим буде процес виховання особистості майбутнього воїна. Наявність такої системи виховання дозволить вилучити протиріччя впливів на старшокласників, уникнути дублювання, створити специфічні умови для організації комплексних впливів, які, доповнюючи один одного, даватимуть найкращий педагогічний ефект. Центральним елементом структури відповідального ставлення старшокласників до служби в Збройних Силах, який забезпечує його цілісність і єдність, є те, що він складається з мотиваційно-цільового та ідейно-морального компонентів. Вони характеризують рівень мобілізації мотиваційно-потребнісної та інтелектуальної сфер особистості старшокласника, активізацію настанов на певну конкретну поведінку під час військово-патріотичної діяльності, орієнтацію на досягнення життєво-важливої мети – успішне оволодіння знаннями, вміннями та навичками, які необхідні майбутньому воїну. Дослідник вважає, що відповідальне ставлення до майбутньої військової служби надійніше формується та зміцнюється в

тих юнаків, які мають необхідну теоретичну і спеціальну підготовку, залучені до суспільно корисної і військово-патріотичної діяльності, беруть активну участь у змаганнях, військово-спортивних іграх, походах, виконують певні завдання та доручення, спрямовані на виховання відповідальності (Ковальський, 1989).

У кандидатській дисертації В. І. Микитюка «Формування у старшокласників системи військово-технічних знань» розроблено, досліджено й обґрунтовано таку важливу складову загальної готовності учнів старших класів до служби в Збройних Силах України, як система військово-технічних знань. Досліджуючи організаційну педагогічну діяльність учителів та керівників допризовної підготовки щодо формування цієї складової готовності, він розробив педагогічні основи систематизації знань учнів з допризовної підготовки і предметів природничо-математичного циклу та їхню інтеграцію. Дослідник виявив протиріччя, труднощі, недоліки та основні причини низької результативності формування в учнів старших класів системи військово-технічних знань. Ним розроблена концепція формування цієї системи, доведена доцільність більш широкого впровадження в навчальний процес закладів загальної середньої освіти якісно нового підходу до допризовної підготовки юнаків, обґрунтовано провідні пріоритетні напрями роботи школи: підвищено дидактично-методичну компетентність учителів і керівників допризовної підготовки; внесено суттєві зміни у зміст підготовки та підвищення їхньої кваліфікації; конкретизовано плани закладів загальної середньої освіти, інститутів удосконалення підготовленості вчителів, методичних об'єднань, організації самоосвіти вчителів; упроваджено в практику роботи загальноосвітніх шкіл ефективні форми організації допризовної підготовки; розроблено та впроваджено у навчальний процес завдання з проблемним міжпредметним змістом, індивідуалізацією навчальної роботи з допризовної підготовки та предметів природничо-математичного циклу (Микитюк, 1992).

Педагогічні умови формування готовності майбутніх учителів фізичної культури до позакласної роботи розкриті в методичних рекомендаціях А. О. Мельнік. Розкриваючи готовність як педагогічну проблему, авторка зазначає, що в науковій літера-

турі педагогічні умови характеризуються як сукупність суб'єктивних і об'єктивних факторів, необхідних для розвитку того чи іншого педагогічного явища. Це свідчить про реальну можливість управління процесом формування професійної готовності майбутнього вчителя фізичної культури через упровадження педагогічних умов. З урахуванням цього дослідниця проаналізувала педагогічні умови, організаційні форми і методи, що оптимізують формування готовності майбутнього вчителя фізичної культури до позакласної роботи. Під педагогічними умовами дослідниця розуміє особливості організації навчально-виховного процесу, які стосуються його складників: змісту, форм, методів, засобів і суб'єктів взаємодії між ними. Найчастіше педагогічні умови розглядаються як система факторів, що допомагають підвищити ефективність педагогічного процесу та методики формування професійної готовності майбутніх учителів фізичної культури до позакласної роботи. Керуючись науковими працями вчених, авторка зазначає, що ефективність формування готовності майбутніх учителів фізичної культури до позакласної роботи значно поліпшиться завдяки таким педагогічним умовам: підвищення мотивації до навчальної роботи в процесі формування готовності до позакласної роботи; активізація пізнавальної діяльності майбутніх учителів фізичної культури як умова формування готовності до позакласної роботи; впровадження в навчальний процес майбутніх учителів фізичної культури спецкурсу щодо організації і проведення спортивно-масових заходів, необхідних для майбутньої навчальної діяльності в школі та військової служби. Як бачимо, однією з основних і важливих педагогічних умов ефективної підготовки майбутніх учителів до викладання фізичної культури, предмета «Захист Вітчизни» та інших видів діяльності в процесі позакласної роботи є підвищення їхньої мотивації до майбутньої діяльності (Мельнік, 2014).

У кандидатській дисертації Б. П. Мисака «Формування військово-патріотичної готовності учнівської молоді до захисту Вітчизни» проаналізовано теоретичні основи досліджуваної проблеми; охарактеризовано сутність і сучасний стан військово-патріотичної готовності молоді до захисту Вітчизни; обґрунтовано концептуальну модель військово-патріотичної культури

учнівської молоді до захисту Вітчизни; визначено прогресивний вплив військово-патріотичних традицій на формування військово-патріотичної готовності молоді до захисту Вітчизни; розроблено і експериментально перевірено ефективність педагогічних умов формування військово-патріотичної готовності учнів закладів загальної середньої освіти до захисту Вітчизни, які сприяли системному поєднанню фізичної, громадянсько-патріотичної, вольової, військово-професійної підготовки, побудованої на засадах етнопедагогічного, українознавчого досвіду виховання різнобічних інтегративних якостей; усвідомленню учасниками навчально-виховного процесу взаємозв'язку компонентів досліджуваної інтегральної властивості, функціональних складових механізму ціннісно-нормативної регуляції військово-патріотичної діяльності особистості; залученню учнівської молоді у педагогічно доцільні види військово-патріотичних відносин; розвитку у допризовної молоді фізичних, громадянсько-патріотичних і психологічно-вольових якостей у процесі виховання й навчання; педагогічний і психологічний супровід підготовки учнівської молоді до виконання військового обов'язку; об'єднання зусиль сім'ї, освітянських закладів, державних і громадських організацій у формуванні військово-патріотичної готовності учнівської молоді до захисту Вітчизни (Мисак, 2010).

У складі військово-патріотичної культури учнівської молоді автор виділяє такі інтегровані якості особистості, які виступають основними показниками її військово-патріотичної готовності: *фізична готовність* – могутність і атлетичність, енергійність і міцність, сила та витривалість, стійкість і мобільність, незламність і непохитність, прудкість і моторність, різкість і динамічність, вправність і пружність, стрункість і пластичність, гнучкість і спритність, рівноважність і ритмічність, влучність і точність; *громадянсько-патріотична готовність* – національна ідентичність і міжнаціональна толерантність, прихильність до загальнолюдських цінностей і місцевий патріотизм, громадянська гідність і громадянський обов'язок, національний менталітет і національна самосвідомість, державна патріотичність і державницький оптимізм, громадянська дисциплінованість і громадянська активність, відданість і вірність справі національного державотворення, збереження родоvodu, честі родини, громади

та демократичність, повага національних традицій і приязнь до громадянських обрядів, національна одномовність і національна гордість, громадянська відповідальність і громадянська мужність; *вольова готовність* – цілеспрямованість і наполегливість, ретельність і відповідальність, передбачливість і організованість, стійкість і твердість, невтомність і послідовність, сміливість і мужність, рішучість та ініціативність, самостійність і незалежність, енергійність і настирливість, терпеливість і завзятість, зосередженість і витривалість (Мисак, 2010).

Формування військово-патріотичної готовності учнівської молоді до захисту Вітчизни потребувало психолого-педагогічного супроводу, об'єднання зусиль освітянських закладів, державних та громадських організацій. У роботі показано шляхи впливу державних структур на процес формування в учнівської молоді військово-патріотичної готовності, включення юнаків і дівчат у педагогічно доцільні види військово-патріотичних відносин. Наприклад, у формуванні військово-патріотичної готовності особистості необхідна диференційована участь: *військкоматів і військових частин*, які надають повсякденну допомогу навчальним закладам в організації допризовної підготовки, занять із предмета «Захист Вітчизни», які надають свою матеріальну базу для навчання; патріотичної організації *Спілки офіцерів України*, яка внесла вагомий вклад у розробку й реалізацію концепції військово-патріотичного виховання; *Товариства сприяння обороні України*, головне завдання якого – навчати військово-професійної майстерності, проводити спортивний вишкіл, доповнювати заходи військово-патріотичного виховання; *ветеранських організацій*, які залучають молодь до вшанування воїнів Другої світової війни і визвольних змагань, формують у молодого покоління позитивні військово-патріотичні якості; *національно-патріотичних, у тому числі молодіжних організацій* – «Українське козацтво», «Чайка», «Сокіл», «Козацьке братство», «Джура», «Січ», «Пласт» та ін.; *засобів масової інформації, товариств «Знання», «Просвіта»* у пропаганді військової тематики через пресу, радіо, телебачення; *церкви*, завдання якої – формування потреби в служінні Вітчизні, захисті національних інтересів як найвищого духовного обов'язку.

Цікавою для викладачів предмета «Захист Вітчизни» й учнів старших класів є підготовка фахівців рятувальних служб у вищих навчальних закладах державної системи цивільного захисту. Сутність, зміст, особливості та умови формування психологічної готовності курсантів, викладачів і учасників рятувальних служб до дій у надзвичайних ситуаціях розкрито в працях кандидата психологічних наук, доцента Харківського університету цивільного захисту України Б. І. Фурманця. Аналізуючи сутність і зміст зазначеної проблеми, автор виділяє загальну та спеціальну психологічну підготовку. Загальна психологічна підготовка включає комплекс завдань, які вирішуються згідно особливостей надзвичайних ситуацій, що виникають в екстремальних умовах. Спеціальна психологічна підготовка передбачає навчання курсантів конкретним практичним діям з урахуванням вимог кризової обстановки й відповідної ситуації. Складність кризових ситуацій потребує від курсантів і викладачів формування емоційно-вольової стійкості, комплексу професійно-службових якостей, які складають зміст психологічної готовності до надзвичайних ситуацій (Фурманець, 2004).

Значення психологічної підготовки, зазначає автор, полягає насамперед у тому, що вона сприяє формуванню у фахівців необхідного психологічного загартування, а також допомагає розвитку в них різних видів готовності: психологічної, мотиваційної, вольової і моральної. Психологічна готовність будь-якого співробітника, курсанта, викладача, що перебуває в складних життєвих ситуаціях, – це важливий професійний стан особистості, що характеризується можливістю й здатністю вирішувати в екстремальних умовах складні завдання, швидко адаптуватися до проведення інтенсивної рятувальної роботи, складної професійної діяльності. Формування в курсантів і викладачів мотиваційної готовності сприяє розвитку в них глибокого розуміння важливості цивільного захисту своєї держави, необхідності оволодіння спеціальністю кризового психолога, який володіє новим важливим і відповідальним видом професійної діяльності. Основою формування вольової готовності будь-якого викладача чи курсанта є перш за все відпрацювання вміння керувати своєю поведінкою, спроможністю виявляти цілеспрямованість

та наполегливість у боротьбі за подолання труднощів в умовах надзвичайних ситуацій.

Розвиваючи моральну готовність, викладачі й курсанти повинні домагатися засвоєння найбільш суттєвих вимог і правил поведінки під час виконання ситуаційних і кризових завдань у процесі взаємовідносин з населенням, які є моральними нормами, що сприяють укріпленню їхнього психічного стану. Тобто всі названі види психологічної готовності необхідні майбутнім спеціалістам з питань надзвичайних ситуацій. Вони знаходяться в тісній єдності та взаємозалежності, доповнюють та розвивають один одного.

Вивчення практики надзвичайних ситуацій, засвідчує автор, показує, що існує три основні етапи розвитку психологічної готовності до дій у надзвичайних ситуаціях у рятувників з урахуванням необхідного психолого-професійного впливу досвідчених фахівців і працівників Міністерства надзвичайних ситуацій України (Фурманець, 2004).

Перший етап – початковий, спрямований на розвиток у фахівців-початківців психологічної готовності (до 2-х місяців праці). Він характеризується входженням молодих фахівців у нову соціально-захисну роль рятувника, створенням відповідних умов, що забезпечують набуття початкових психологічних і спеціальних знань та умінь, відповідно до вимог відповідальної рятувальної служби.

Другий етап спрямований на зміцнення психологічної готовності фахівців до служби в надзвичайних ситуаціях (від 2-х до 3-х місяців), який відзначається позитивним ставленням до рятувально-професійної спрямованості, наполегливого освоєння своєї спеціальності й набуття потреби діяти самовіддано й винахідливо в надзвичайних ситуаціях.

Третій етап – подальший розвиток і вдосконалення психологічної готовності до служби в надзвичайних ситуаціях (від 3-х до 5-ти місяців). На цьому етапі може виявлятися активне прагнення фахівців до самостійного, ініціативного і відповідального виконання обов'язків рятувника.

Психологами, що досліджували дану проблему, зазначає автор, встановлено, що залежно від відпрацьованості й сформованості низки основних показників психологічної готовності вона

може мати високий, середній і недостатній рівні. Показниками психологічної готовності визначені наступні: прагнення до активних, практичних дій у надзвичайних ситуаціях; почуття відповідальності за свою всебічну підготовленість; поінформованість про особливості діяльності в екстремальних умовах; сформованість настрою на подолання труднощів в умовах небезпеки. На основі якісної і кількісної оцінки цих показників визначаються рівні психологічної готовності до дій у надзвичайних ситуаціях (Фурманець, 2004).

Високий рівень психологічної готовності до дій у надзвичайних ситуаціях характеризується: стабільною активністю до набуття відповідних знань, навиків і умінь зі своєї спеціальності; бажанням удосконалювати важливі психолого-професійні якості; відповідальним ставленням до психологічного загартування; свідомою орієнтацією щодо виконання відповідних обов'язків; упевненістю в досягненні професійної майстерності; прийняттям і виконанням настанови на активні й цілеспрямовані дії у надзвичайних ситуаціях.

Середній рівень психологічної готовності характеризується: неповною стабільною наполегливістю в набутті необхідних знань, якостей і перевірці їх на практиці; непостійною активністю на підготовчих заняттях; нестійким прагненням у досягненні майстерності; недостатньою впевненістю в самостійних діях у кризових ситуаціях; нечіткою настановою на переборення труднощів; недостатнім прагненням до результатів дій у надзвичайних ситуаціях.

Недостатній рівень психологічної готовності необхідно аналізувати з урахуванням: епізодичних проявів самостійності в навчанні та практичній роботі; відсутності бажання вдосконалювати психологічні й спеціальні якості, уміння і навички; невміння долати труднощі в надзвичайних ситуаціях.

Основними елементами структури психологічної готовності до діяльності в надзвичайних ситуаціях є: пізнавальний (розуміння службових завдань і своїх обов'язків, усвідомлена оцінка їхньої соціальної значущості, бажання глибше оволодіти своєю спеціальністю психолога і рятувальника); мотиваційний (прагнення стати професійним спеціалістом, бажання досягати поставленої мети, вираження інтересу до служби, потреби досягти

успіху); емоційний (почуття підвищеної відповідальності за успіх загальної справи, впевненість у своїх силах, любов і прив'язаність до своєї професії, почуття задоволення від подолання загрозливої ситуації); вольовий (мобілізування сил на якісне виконання службового обов'язку, вміння управляти собою, зосередженість, наполегливе подолання труднощів). Названі елементи структури психологічної готовності до діяльності в надзвичайних ситуаціях проявляються у тісному зв'язку один з одним і в єдиному комплексі складають її зміст.

Отже, психологічну готовність до діяльності в надзвичайних ситуаціях Б. І. Фурманець визначає як складний структурний стан, внутрішнє налаштування людини на стійку поведінку, впевнене застосування знань, умінь і якостей на практиці, свідому активну діяльність. Психологічна готовність набуває високого рівня, якщо своєчасно надається настанова людині на наступну дію чи поведінку. Настанова особистості – це зайнята нею позиція, налаштування на мету, що стоїть перед нею, вона відбивається в мобілізованості й готовності до діяльності, спрямованої на її здійснення. Тобто настанова є важливим елементом початку формування психологічної готовності, яка здійснюється за такими умовами: надбання професійної майстерності, тобто сукупності спеціальних знань, навичок, умінь і якостей, потрібних для впевненого виконання дій в екстремальних умовах; створення настанов на закріплення повних уявлень про завдання рятувальної служби: подолання об'єктивних і суб'єктивних її труднощів; удосконалення психічних пізнавальних та вольових процесів, а також психічних станів, що дозволяють діяти впевнено в надзвичайних ситуаціях (Фурманець, 2004).

Таким чином, викладений матеріал дозволяє зробити такі основні висновки: психологічна готовність є цілеспрямованим процесом, у ході якого формується емоційно-вольова стійкість, морально-психологічні якості, необхідні для більш успішного вирішення основних завдань в екстремальних умовах; основною частиною сформованої професійної підготовки є психологічна готовність до діяльності та військової служби. Вона дозволяє активно і ефективно використовувати власні можливості при вирішенні завдань рятувальної служби; удосконалення психоло-

гічної готовності як загального процесу професійної підготовки, вимагає планової, цілеспрямованої навчальної і психолого-виховної діяльності всіх посадових осіб Харківського університету цивільного захисту України та інших навчальних закладів.

Актуальною для викладачів предмета «Захист Вітчизни» є проблема формування психологічної готовності працівників органів внутрішніх справ до експериментальних умов їхньої професійної діяльності. Цю проблему досліджували Я. Г. Бондаренко, М. О. Котелюх, О. В. Петленко та інші фахівці Харківського національного університету внутрішніх справ. На їхню думку, психологічна готовність працівників органів внутрішніх справ не обмежується мотивацією особистості працівника чи його емоційним станом, вона включає комплекс компонентів, а саме: загальну психологічну культуру, професійно розвинені психологічні якості, спеціальні психологічні знання та вміння; професійну психологічну усталеність. Емоційна складова психологічної готовності теж відіграє важливу роль під час несення служби в екстремальних умовах і ситуаціях.

Автори зазначають, що цікавим є також підхід щодо визначення наступних компонентів психологічної готовності: відображаючий, що передбачає високий розвиток пізнавальних і стійких якостей особистості, які забезпечують стійке реагування працівника на всі впливи навколишнього середовища з урахуванням майбутньої діяльності; спонукальний (центральный) – включає систему мотивів із їхньою взаємозалежністю й супідрядністю; виконавчий – передбачає міцні й високорозвинені розумові й сенсорні здібності; регулюючий – включає вольові якості особистості, емоційну стійкість, здатність довільно знижувати негативний вплив шкідливих факторів, керувати своєю поведінкою в стані напруженості. Такий стан психологічної готовності забезпечує перехід до виконання нового завдання або до вирішення цього завдання в умовах, що змінилися (Бондаренко, 2015).

Динамічну структуру стану психологічної готовності до складних видів діяльності утворюють такі взаємозалежні елементи: 1) усвідомлення своїх потреб, вимог суспільства, колективу або поставленого завдання іншими людьми; 2) усвідомлення

цілей, досягнення яких приведе до задоволення потреб або виконання поставленого завдання; 3) осмислення й оцінка умов, у яких будуть відбуватися майбутні події, актуалізація досвіду, пов'язаного в минулому з виконанням подібних завдань і вимог; 4) визначення на основі досвіду й оцінки майбутніх умов діяльності найбільш імовірних і допоміжних способів виконання завдань або вимог; 5) прогнозування рівня розвитку інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових процесів, оцінка співвідношення своїх можливостей, рівня домагань і необхідності досягнення певного результату; 6) мобілізація сил до умов і завдань та самонавіювання в досягненні поставленої мети. Як бачимо, стан психологічної готовності має складну структуру і є вираженням сукупності інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових сторін психіки людини в їхньому співвідношенні із зовнішніми умовами та майбутніми завданнями (Бондаренко, 2015).

Отже, вивчення авторами типів і сутнісних характеристик напружених ситуацій і психічних станів у діяльності працівників органів внутрішніх справ дозволило виділити такі особливості: виникнення напружених ситуацій нерозривно пов'язано зі станом нервово-психічної напруженості, що є похідним від тривожності, страху, паніки, збудження, невизначеності; успішному виходу з напруженої ситуації сприяє рівень нервово-психічної стійкості, ступінь його готовності до діяльності та рівень професіоналізму; напружена ситуація ускладнює також особливі умови професійної діяльності; негативні психічні стани учасників діяльності, що викликані напруженими ситуаціями, є здебільшого оборотними. При цьому деякі впливи напружених ситуацій, зазначають автори, розглядаються як стресогенні фактори, що здатні викликати психічні розлади типу посттравматичних розладів. Тому проведення психопрофілактичної роботи із працівниками органів внутрішніх справ перед несенням служби в екстремальних умовах допоможе розвитку їхньої психологічної стійкості, навчить керувати своїми емоційними станами і контролювати зовнішні прояви емоцій (Бондаренко, 2015).

Також автори пропонують застосовувати засоби моделювання під час різних занять з конкретних прикладів психологіч-

но напруженої ситуації, наближених до реальних умов: ознайомлення з фотографіями різних ситуацій, місць, подій, постраждалих тощо; прослуховування фонограм із записом звуків, які можуть здійснити несподіваний і психогенний вплив; перегляд кінофільмів, кінокадрів, які документально відтворюють елементи екстремальних ситуацій; імітація різних факторів екстремальних ситуацій за допомогою спеціальних засобів (муляжів, макетів місць подій тощо); проведення занять у відповідних тимчасових і погодних умовах. Ці та інші елементи: небезпека, ризик, відповідальність, які входять до процесу психологічної підготовки, розвивають у працівників внутрішніх справ сміливість, мужність, стійкість. Така підготовка може постійно здійснюватися за місцем служби в рамках службової підготовки. Професійну психологічну підготовку з особовим складом мають здійснювати професійні психологи, які мають відповідний досвід роботи і володіють спеціальними психолого-педагогічними знаннями (Бондаренко, 2015).

Таким чином, вивчення літературних джерел і практики засвідчує, що зміни, які відбулися останніми роками в нашій країні, змушують вживати рішучих заходів щодо боротьби з тривожністю. Успішність цієї діяльності багато в чому залежить від людського фактора. На сьогодні в нас відсутня чітка державна програма професійно-психологічної підготовки працівників спеціальних підрозділів Міністерства внутрішніх справ до виконання діяльності в екстремальних умовах. Існує лише розроблена авторами статті структура програми щодо формування психологічної стійкості працівників органів внутрішніх справ. Тому в подальших дослідженнях перспективним вбачається оцінка ефективності програми з формування психологічної стійкості працівників органів внутрішніх справ, яка включає в себе діагностичний, розвивальний та консультативний етапи, а також вивчення засобів моделювання під час різних ситуацій психологічно напруженої обстановки, наближених до реальних екстремальних умов.

Отже, вивчення становлення й розвитку поняття «готовність старшокласників до захисту Вітчизни», яке формувалося в процесі позакласної роботи, дозволило зробити такі узагальнені висновки: позакласна робота є ефективною формою виховання в

старшокласників готовності до захисту Вітчизни. Тому в процесі експериментальної роботи доцільно організовано, планомірно й систематично здійснювати процес оволодіння учнями старших класів знаннями, вміннями й навичками, які сприяють формуванню в них інтелектуальних, духовних і спеціальних якостей та фізичної підготовленості до захисту Вітчизни. Крім того, позакласна робота з військово-патріотичного виховання з метою формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни є додатковим спеціально організованим навчально-виховним процесом, що здійснюється під час проведення позакласної роботи у формі групових та індивідуальних тренувальних занять. Велика увага приділялася організації цілеспрямованої виховної роботи, яка сприяє формуванню в старшокласників якостей особистості, умінь і навичок, корисних або необхідних для виховання готовності до захисту Вітчизни. В старших класах позакласна робота з формування готовності до захисту Вітчизни має також проводитися в спортивних секціях з різних видів спорту, під час участі старшокласників у різноманітних військово-спортивних змаганнях, у процесі проведення суддівства змагань тощо.

Література

1. Бережинська, Т. В. (2007). *Формування готовності майбутнього вчителя до оцінювання навчальних досягнень молодших школярів* (Дис. канд. пед. наук), Київ.
2. Бондаренко, Я. Г. (2015). Формування психологічної готовності працівників ОВС до дій в екстремальних умовах. Я. Г. Бондаренко, М. О. Бондаренко, & О. В. Петленко. *Право і безпека*, 1.
3. *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. (2001). (Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел). – Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун».
4. Ганич, Д. И., & Олейник, И. С. (1984). *Русско-украинский и украинско-русский словарь*. Київ: Рад. школа.
5. Деркач, А. А. (2012). Методологические составляющие состояния психологической готовности к деятельности. *Акмеология: научно-практический журнал*, 3 (43), 13–16.

6. Івашковський, В. В. (2002). *Педагогічні умови формування готовності старшокласників до служби в Збройних Силах України*. (Дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання АПН України, Київ.

7. Ковальський, В. В. (1989). *Виховання у старшокласників відповідального ставлення до майбутньої військової служби*. (Дис. канд. пед. наук), Київ.

8. Кондрашова, Л. В. (1990). *Методика подготовки будущего учителя к педагогическому взаимодействию с учащимися*. (Учебное пособие). Москва: Прометей.

9. Линенко, А. Ф. (1996). *Теория и практика формирования готовности студентов педагогических вузов к профессиональной деятельности*. (Дис. доктора пед. наук), Київ.

10. Мельнік, А. О. (2014). *Формування готовності майбутніх учителів фізичної культури до позакласної роботи у початковій школі*. (Методичні рекомендації). Кіровоград: РВВ КДПУ імені Володимира Винниченка.

11. Микитюк, В. І. (1992). *Формування у старшокласників системи військово-технічних знань*. (Дис. канд. пед. наук). Київ.

12. Мисак, Б. П. (2010). *Формування військово-патріотичної готовності учнівської молоді до захисту Вітчизни*. (Дис. канд. пед. наук). Тернопіль.

13. Мудрік, В. І. (2015). *Формування готовності старшокласників до військової служби. Фізичне виховання в рідній школі*, 1, 26–27.

14. Мул, С. А. (2016). *Психологія готовності офіцера прикордонника до професійної діяльності*. (Автореф. дис. доктора психол. наук). Інститут психології імені Г. С. Костюка. Київ.

15. Назарчук, А. А. (2009). *Педагогічні умови формування у старшокласників готовності до вибору професії офіцера прикордонника*. (Автореф. канд. пед. наук). Київ.

16. Ожегов, С. И. (1970). *Словарь русского языка*. (Изд. 8-е, стереотипное). М.: «Сов. энциклопедия».

17. Павлов, Я. В. (2016). *Формування готовності офіцерів МВС України до миротворчої діяльності у системі післядипломної освіти*. (Автореф. канд. пед. наук). Глухів.

18. *Педагогічний словник* (2001). (Ред.-упоряд. М. Д. Ярмаченко). Київ.: Педагогічна думка.
19. *Психологічний словник* (1982). (Ред. В. І. Войтка). Київ.: Вища школа.
20. *Словник української мови: в 11 т.* (1971). (Том 2). Київ.: Наукова думка.
21. Тимченко, А. В. & Христенко, В. Е. (2004). *Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности*. Харьков: Одиссей.
22. *Толковый словарь русского языка* Д. М. Ушакова // <http://slovari.yandex.ru/dict/ushakov>.
23. Томчук, М. І. (1996). *Соціально-психологічні проблеми готовності юнаків до служби в Збройних Силах України*. (Автореф. дис. доктора психол. наук). Київ.: КДПУ.
24. *Українсько-російський психологічний тлумачний словник*. (2006). (Авт. упор. В. М. Копоруліна). Харьков.
25. Фурманець Б. І. (2004). *Основи військової психології*. (Навч. посібник). Харків: ХВУ.
26. Швець Д. В. (2016). *Підготовка майбутніх офіцерів до охорони і забезпечення громадського порядку в процесі фахової підготовки*. (Автореф. канд. пед. наук). Київ.

Контрольні запитання

1. Що являє собою поняття «готовність до захисту Вітчизни»?
2. Що охоплює позакласна робота з формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни?
3. Які фактори впливають на формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни?
4. Який стан готовності юнаків до захисту Вітчизни в сучасних умовах?
5. Як впливають військові дії в Україні на формування в юнаків готовності до захисту Вітчизни?
6. Що впливає на ставлення старшокласників до захисту Вітчизни?
7. Що заважає формуванню в учнів готовності до захисту Вітчизни?
8. Який вплив на формування в старшокласників готовності до військової служби має предмет «Захист Вітчизни»?

9. Які причини негативного ставлення юнаків до захисту Вітчизни?

10. Що сприяє активізації підготовки старшокласників до захисту Вітчизни?

11. Які педагогічні умови сприяють формуванню в юнаків готовності до захисту Вітчизни?

12. В яких дисертаціях досліджується готовність до захисту Вітчизни?

13. Чи підготовлена Концепція вивчення навчального предмета «Захист Вітчизни» в закладах загальної середньої освіти?

14. Яка головна мета вивчення предмета «Захист Вітчизни» в закладах загальної середньої освіти?

1.2. Складові компоненти формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі позакласної роботи

Вивчення й аналіз науково-педагогічної літератури з теми дослідження (Зубалій, 2010; Івашковський, 2002; Бех, & Чорна, 2014) засвідчує, що створена сучасна система національно-патріотичного виховання учнів старших класів закладів загальної середньої освіти спрямована на всебічну підготовку юнаків старшого шкільного віку до строкової військової служби в Збройних Силах України та інших військових формуваннях з метою захисту незалежності Батьківщини в складних сучасних умовах. Поєднуючи в собі низку окремих напрямів національно-патріотичного виховання: військово-патріотичного, морального, фізичного, правового, психологічного та інших видів виховної роботи закладів загальної середньої освіти – ця система спрямована й на формування в учнів старших класів готовності до строкової військової служби в Збройних Силах України й захисту Вітчизни в процесі позакласної роботи.

Проте аналіз останніх досліджень і публікацій з військово-патріотичного виховання й формування в учнів старших класів готовності до захисту Вітчизни (Бех, 2008; Зубалій, 2010; Івашковський, 2002) засвідчує, що методиці вивчення ефективності

цієї діяльності в закладах загальної середньої освіти приділяється недостатня увага. Це призводить до того, що значна кількість вихователів, учителів, викладачів предмета «Захист Вітчизни» не знають сутності, складових компонентів, критеріїв, ознак і сучасних методик визначення рівнів сформованості у старшокласників готовності до захисту Вітчизни, не володіють зручними технологіями збирання й опрацювання вихідних і кінцевих даних, вивчення результативності своїх виховних дій та діагностики виховного процесу з військово-патріотичного виховання в цілому. Відсутність адекватної інформації про хід і результативність своєї виховної роботи, реалізацію цілей військово-патріотичного виховання й формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни негативно позначається на ефективності практичних виховних дій педагогічних колективів, оперативному управлінні процесом всебічного розвитку учнів старших класів і підготовки їх до майбутньої строкової військової служби в лавах Збройних Сил України та інших військових формуваннях (Івашковський, 2002).

Крім того, як переконливо свідчать дослідження останніх років, існуюча система допризовної підготовки, військово-патріотичного виховання та формування в учнів старших класів готовності до строкової військової служби й захисту Вітчизни піддається обґрунтованій критиці за низьку ефективність, формалізм, заорганізованість, орієнтацію на кон'юнктурні вимоги. У вирішенні цієї проблеми на сучасному етапі має місце низьке інформаційно-методичне забезпечення, застаріла, а часом і відсутня матеріально-технічна база закладів загальної середньої освіти з допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання, недостатнє використання наукових досліджень та історичних джерел. Їхня відірваність від сучасних запитів практики, низький фаховий рівень викладацького складу не найкращим чином позначаються на якості формування в старшокласників готовності до строкової військової служби в Збройних Силах України й захисту Вітчизни (Івашковський, 2002).

Вивчення змісту словників, літератури і програм з теми дослідження засвідчує, що серцевиною сформованості в учнів старших класів готовності до захисту Вітчизни є *патріотизм*, як всеосяжне і глибоке почуття особистості, що включає любов до

своїєї країни, народу, рідної землі, української мови, національних традицій, рідного дому, природи, народних звичаїв, культури, матеріальних і духовних цінностей. На особистісному рівні патріотизм є пріоритетною стійкою характеристикою учня допризовного віку, яка проявляється у його свідомості, моральних ідеалах, цінностях, реальній поведінці та вчинках. Патріотизм нерозривно пов'язаний з відповідальністю за долю свого народу, країни, її національну незалежність, передбачає постійну готовність відстоювати їх від будь-якого ворога. Важливою ознакою патріотизму учня допризовного віку є його законослухняність, виконання конституційних норм, дотримання чинних законів, знання не лише своїх прав, а й обов'язків. Означені якості старшокласника проявляються «не абстрактно, не в словесно-умоглядній формі, а конкретно, дійово» (Аронов, 1989; Зубалій, 2010). Тобто, «визначальною рисою українського патріотизму має бути його дієвість. Саме вона спроможна перетворювати почуття в конкретні справи і вчинки на користь Батьківщини і держави» (Бех, & Чорна, 2014, с. 9). Найбільш виразно це проявляється в позитивному ставленні учнів старшого віку до щоденної військово-патріотичної роботи, підготовки себе до майбутньої професійної діяльності, строкової військової служби в армії та інших військових формуваннях з метою захисту Вітчизни (Зубалій, 2010).

Визначальною характеристикою військово-патріотичної вихованості й сформованості в учнів старших класів готовності до захисту Вітчизни є їхня *моральність*, яка об'єктивно притаманна членам громадянського суспільства, бо виходить за рамки вказівної і забороняючої системи. Вона піднімає ціннісно-світоглядну орієнтацію допризовної молоді на більш високий рівень. Моральність включає такі риси, як чуйність, милосердя, доброта, увага, чесність, добросовісність, працелюбність, бережливість, справедливість, гідність, турботливість, повага до старших поколінь, любов до батьків, свого роду. Ці моральні якості визначають культуру поведінки учнів старших класів у закладах загальної середньої освіти, позашкільних навчальних закладах, за місцем проживання та в сім'ї. Цінності моральності полегшують сприймання учнями старших класів правових норм і обов'язків, які в свою чергу сприяють глибшому усвідомленню

моральних істин. Моральна свідомість дає змогу юнакам допризовного віку побачити й усвідомити ту межу моральної поведінки, за якою починаються аморальні й протиправні вчинки, що порушують конституційні норми й чинні закони держави. Високоморальна свідомість сучасної допризовної молоді стимулює у молодих людей соціально-ціннісну поведінку й “застерігає від правопорушень” (Сухушин, & Палагеша, 2009, с. 12).

Велике значення для загальної характеристики готовності учнів старших класів до захисту Вітчизни має *гуманність*, яка передбачає систему установок щодо ставлення до людей, живої природи, виражену в моральних нормах і цінностях, що проявляються в свідомості через переживання, співчуття або радість, які реалізуються в спілкуванні та діяльності через акти сприяння, співучасті, допомоги, добродійні акції тощо. Гуманність передбачає любов і повагу до людей, миролюбство, доброзичливість, чуйність, дружелюбність, порядність у стосунках з людьми в процесі військово-патріотичної, юнармійської, спортивної і пошукової роботи, турботливості і повагу до молодших школярів, жінок, літніх людей, ветеранів Другої світової війни, дітей війни, воїнів-інтернаціоналістів, Героїв Небесної сотні, учасників Революції гідності, Антитерористичної операції та Операції об'єднаних сил. Гуманність волонтерів та інших осіб, яка проявляється у готовності прийти на допомогу менш підготовленому товаришу чи будь-якій іншій людині, що потрапила в біду або яка потребує термінової допомоги. Гуманність характеризується також проявом доброти й пошани, добросердечності й довіри, добропорядності та доброзичливості. Ці якості найяскравіше проявляються в учнів старшого віку в ставленні до всього живого, в непримиренності до антигуманних вчинків і дій у повсякденних життєвих ситуаціях, а також за екстремальних умов під час підготовки до майбутньої строкової військової служби й захисту Вітчизни.

Надзвичайно важливою складовою готовності учнів старших класів до захисту Вітчизни є така моральна якість, як *дисциплінованість*, що характеризується відповідальним ставленням до справи, розвитком почуття обов'язку, високої вимогливості до себе, своєї поведінки й поведінки інших людей, готовністю дотримуватися в своїх поступках норм і правил, прийня-

тих у суспільстві. Дисциплінована людина також характеризується витримкою, самообладанням, здатністю до розумного самообмеження. Дисциплінованість проявляється в точному дотримуванні принципів і норм поведінки в шкільному колективі, високої дисципліни, організованості, порядку в навчальній діяльності, військово-патріотичній, пошуковій, доброчинній та будь-якій іншій роботі. Дисциплінованість також передбачає старанність, точність, зібраність, підтягнутість, зосередженість, швидке й точне виконання вимог старших, знання й дотримання правил поведінки і норм загальнолюдської моралі, вміння підпорядкувати особистий інтерес суспільному. Високодисциплінованою можна назвати таку людину, «яка завжди, за всіляких умов зуміє обрати правильну поведінку, найкориснішу для суспільства, і знайде в собі твердість додержуватись такої поведінки до кінця, незважаючи ні на які труднощі і неприємності» (Макаренко, 1954, с. 366). В основі таких рис характеру учнів старших класів лежать стійкі морально-патріотичні переконання у необхідності чітко виконувати прийняті в суспільстві правила поведінки й усвідомлені моральні норми стосунків між молодими й дорослими людьми. З огляду на це дисциплінованість юнаків допризовного віку слід виховувати не на примушеннях і заборонах, а на переконаннях, глибокому розумінні свого патріотичного обов'язку перед суспільством, країною, українським народом.

Характерною ознакою сформованості в учнів старших класів готовності до захисту Вітчизни є *активність*, що характеризується особливістю їхнього внутрішнього стану безпосередньо на момент виконання будь-якого громадського доручення, якої-небудь дії для загального блага учасників бойових подій, ветеранів Другої світової війни, Збройних Сил України, воїнів-інтернаціоналістів, учасників Революції гідності, Антитерористичної операції та Операції об'єднаних сил. Означена якість найвиразніше проявляється в учнів старших класів у практичній військово-патріотичній діяльності, яка виступає важливою умовою становлення й розвитку особистості. Активність передбачає безпосередню участь допризовників у військово-патріотичній роботі, проявлення в ній ініціативи, оптимізму, творчості, організаторських здібностей. Через їхню активність і вольові рішення

ня переборюються зовнішні та внутрішні обмеження й перешкоди, що виникають у практичній військово-патріотичній діяльності. Інтегральною характеристикою готовності юнаків допризовного віку до захисту Вітчизни є послідовність і принциповість у відстоюванні своїх поглядів, єдність слова і діла, ініціативна позиція у військово-патріотичній діяльності та підготовці себе до строкової військової служби в армії та інших військових формуваннях у складних сучасних умовах.

Суттєвою якістю готовності майбутнього воїна до захисту Вітчизни є його *самостійність*, що характеризується вмінням приймати рішення без сторонньої допомоги, самостійно обирати ту чи іншу форму військово-патріотичної діяльності та підготовки себе до строкової військової служби в армії. Самостійні учні старших класів не бояться висловлювати свої погляди з будь-яких дискусійних питань життя та діяльності колективу класу, закладу загальної середньої освіти, проявляти активність та ініціативу на заняттях з предмета «Захист Вітчизни» й тренуваннях у гуртках з військово-прикладних видів спорту, а також у процесі різноманітної військово-патріотичної роботи в школі й за місцем проживання. Самостійність дає змогу учням старших класів поводитись відповідно до своїх переконань і обставин, розв'язувати ті проблеми, які викликають у них особистий інтерес, допитливість, захоплення, підвищену зацікавленість. Самостійні юнаки допризовного віку стараються завжди своїми силами досягати поставленої мети, схильні реалізовувати свої починання, проявляючи при цьому кмітливість, винахідливість і оригінальність. Такі учні старших класів відрізняються від інших самокритичністю і спроможністю глибоко аналізувати нові, нестандартні ситуації, що виникають у процесі військово-патріотичної діяльності з формування готовності до захисту Вітчизни. Вони також можуть дати об'єктивну оцінку результатам своєї праці, виділивши при цьому позитивні досягнення, прорахунки та недоліки, які були допущені під час організації і проведення в закладі загальної середньої освіти певного військово-патріотичного заходу з формування готовності до захисту Вітчизни.

Визначальною складовою готовності майбутнього воїна до захисту Вітчизни є *відповідальність*, яка характеризується сум-

лінністю, високою спроможністю виконувати свої безпосередні обов'язки, вимоги і доручення викладача предмета «Захист Вітчизни»; обов'язковістю відповідати за свої дії і поступки, необхідністю виконувати вимоги, які пред'являє суспільство; своєчасним, точним і ретельним виконанням існуючих в учнівському колективі, закладі загальної середньої освіти, суспільстві норм і правил поведінки. Означена якість особистості допризовника передбачає необхідність і звичку доводити розпочату в учнівському колективі справу до кінця, проявляти готовність відповідати за будь-які особисті дії і вчинки під час проведення військово-патріотичних заходів перед ким завгодно. Відповідальний юнак допризовного віку не ухиляється від суспільно-корисної праці й будь-якої військово-патріотичної роботи в колективі. Як правило, всі доручення він виконує добровільно, ініціативно, з емоційним піднесенням і бажанням реалізовувати їх якісно, у визначений викладачем предмета «Захист Вітчизни» строк. Відповідальність також передбачає здійснення в різних формах внутрішнього й зовнішнього самоконтролю учнів допризовного віку за своєю військово-патріотичною діяльністю, виконанням існуючих у суспільстві норм і правил поведінки. Це сприяє формуванню в них готовності до захисту Вітчизни в процесі підготовки до майбутньої професійної діяльності, строкової військової служби в армії та інших військових формуваннях.

Важливою ознакою сформованості в учнів старших класів готовності до захисту Вітчизни є *мотивація* до строкової військової служби, яка передбачає високу соціальну значущість діяльності. Чим більше її усвідомлюють юнаки, тим швидше мета суспільства щодо захисту Вітчизни перетворюється у їхню власну і її досягнення краще мотивуються. Для підвищення мотивації до військової служби юнаки мають знати роди українського війська, майбутню військову спеціальність, місця розташування військових частин, їхню матеріально-технічну забезпеченість, брати участь в культурно-спортивних заходах та інших, що збігається з пошуком юнаками особистого сенсу життя. Важливим є стимулювання військової служби з боку суспільства і держави, а також система моральних і матеріальних заохочень, яка сприяє формуванню в юнаків допризовного віку відпо-

відної мотивації до строкової військової служби. На підвищення мотивації до військової служби впливає також рівень загальної підготовленості юнаків. Чим повніше будуть сформовані в юнаків знання про військову службу, а також практичні уміння й навички, необхідні молодому воїну, тим з більшим бажанням, мотивацією і зацікавленістю він готуватиметься до військової служби, переконуючись в успішності її виконання в сучасних умовах. Мотивація до строкової військової служби також залежить не тільки від можливостей впливу військово-патріотичного виховання й вивчення предмета «Захист Вітчизни», а й від успішності його засвоєння учнями старших класів.

Необхідною ознакою сформованості в юнаків допризовного віку готовності до захисту Вітчизни є *патріотична самосвідомість*, яка проявляється в здатності визначати своє місце й роль у суспільстві, правильно оцінювати власну позицію щодо сформованості готовності до захисту Вітчизни й строкової військової служби. Досвід засвідчує, що патріотична самосвідомість успішно розвивається і в процесі різнопланової спрямованості суспільно-корисної діяльності та широкого спілкування юнаків на цю тему, а також під час участі їх у пошукових експедиціях, краєзнавчих дослідженнях, походах місцями героїчної історії українського народу тощо. Чим змістовнішою буде інформація з військової тематики й повнішими міжособистісними стосунки в цій діяльності, тим краще розвиватиметься патріотична самосвідомість юнаків. Формуванню патріотичної самосвідомості юнаків сприяє й сильна потреба в самопізнанні себе як цілісної особистості, оцінці власної придатності й готовності до життя, строкової військової служби в армії, сформованості інтересу до сомовдосконалення, тенденції до усвідомлення свого світогляду, життєвої позиції під час навчання в старших класах та багато іншого. Знаючи інформацію про якості й властивості, необхідні воїну, справжньому чоловіку і маючи зразок патріотичної самосвідомості для наслідування, старшокласники можуть складати й конкретний план сомовдосконалення, який сприятиме формуванню патріотичної самосвідомості в учнів старших класів.

Зміст позакласних і позашкільних виховних заходів з формування в юнаків готовності до захисту Вітчизни повинен передбачати належні передумови для закріплення та подальшого

розвитку такої якості, як *пильність*, що є для учнів старших класів порівняно новою. Використовуючи запас знань з предмета «Захист Вітчизни», старшокласникам пояснюють, що така якість, як пильність, дозволить майбутнім воїнам вести активну боротьбу з ворожими розвідниками, агентами, оберігати від розголошення військові таємниці, вміло відбивати напад на бойовий пост та інше. Таке розуміння даного поняття можна назвати правильним, але цього визначення його змісту недостатньо. В сучасних складних умовах сутність поняття «пильність» значно розширена. Нині пильність необхідна прикордоннику, часовому на посту, воїну-оператору біля екрана радіолокатора, матросу-гідроакустику й водію бойової машини. Отже, викладач предмета «Захист Вітчизни» має змогу глибше розкривати зміст цієї якості, формувати в учнів старших класів переконання в тому, що вищим проявом пильності української молоді в складних сучасних умовах є постійна готовність до строкової військової служби в армії і захисту Вітчизни (Івашковський, 2002).

Важливою ознакою сформованості в юнаків допризовного віку готовності до захисту Вітчизни є *мужність*, яка розкривається в різних формах: бесідах і лекціях на військово-патріотичну тематику, конференціях і симпозіумах, зустрічах з ветеранами й учасниками бойових дій, відвідуванні військових підрозділів і навчальних закладів, перегляді кінофільмів військово-патріотичного змісту, прочитанні художньої і мемуарної літератури, відвідуванні тематичних виставок, присвячених героїчній славі українського народу і його Збройним Силам. Ці виховні заходи дають змогу на фактичному матеріалі розкрити учнівській молоді приклади героїзму і мужності людей на фронті й у тилу, їхню мужність і непорушність у боротьбі з ворогами, а також беззастережну відданість своєму народу. На факультативних заняттях, тематичних ранках, вечорах, практичних конференціях з військово-патріотичного виховання, зустрічах з учасниками бойових дій учням старших класів можна розповісти про відомих учених і вчителів, безпосередніх учасників Другої світової війни та військових конфліктів, продемонструвати конкретні приклади перебування їх на фронті й проявлення мужності в боротьбі з ворогом. Це сприятиме формуванню в учнів старших класів готовності до строкової військової служби

в Збройних Силах України й захисту Вітчизни (Івашковський, 2002).

Необхідною ознакою сформованості в юнаків допризовного віку готовності до захисту Вітчизни є *інтерес*, дослідження якого належить до одної з актуальних і складних проблем педагогіки і психології. Це пов'язано з тим, що інтерес є складним психолого-педагогічним утворенням, у якому поєднуються мислення, емоції, воля й увага. Це поняття є одним з найістотніших стимулів здобуття нових знань, розширення світогляду, сприяє підвищенню пізнавальної активності людини, викликає прагнення активно працювати в обраній галузі, є однією з важливих умов творчого ставлення до наукової діяльності. Значну роль відіграє інтерес і в навчальній діяльності, що допомагає успішному оволодінню таким навчальним предметом, як «Захист Вітчизни», який сприяє формуванню в учнів старших класів готовності до захисту Батьківщини. Отже, інтерес є великим стимулом до навчальної діяльності, оволодіння новими знаннями, сприяє подоланню учнями труднощів до досягнення поставленої мети, засвоєння нового й маловідомого навчального матеріалу з предмета «Захист Вітчизни». Велике значення має пізнавальний інтерес й тоді, коли йдеться про навчальну діяльність, пов'язану із здобуттям учнями нових знань з предмета «Захист Вітчизни». Пізнавальний інтерес також сприяє визначенню пізнавального ставлення до предмета, що виникає водночас із емоційними переживаннями до мотивованої військово-патріотичної діяльності, яка при сприятливих умовах переходить у емоційно-пізнавальну спрямованість особистості під час вивчення нового змісту навчального предмета «Захист Вітчизни», який сприяє формуванню в учнів старших класів готовності до строкової військової служби в армії і захисту Вітчизни.

Важливою складовою сформованості в учнів допризовного віку готовності до захисту Вітчизни є *пізнавальна діяльність* як основа розвитку інтересу учнів до навчальних предметів. Вивчення практики навчальних предметів засвідчує, що визначальним в учнів до пізнавальної діяльності є їх ставлення до процесу навчання. Отже, розвиток інтересів у навчальній діяльності відбувається у навчально-виховному процесі під час засвоєння необхідних знань, умінь і навичок, застосування різних способів

пізнавальної діяльності. Основними критеріями визначення в учнів пізнавального інтересу до навчального предмета «Захист Вітчизни» є: такі запитання до викладача, які вимагають з'ясування причинно-наслідкових зв'язків і розкриття закономірностей; пошукова й пізнавальна діяльність, що проявляється під час ініціативності й самостійності; уміння учнів старших класів самостійно розв'язувати пізнавальні завдання, виконувати тренувальні вправи, знаходити вихід з проблемних ситуацій у процесі пізнавальної діяльності; підвищення пізнавального інтересу до теоретичних знань з предмета «Захист Вітчизни». Прагнучи оволодіти цими знаннями, учні старших класів не заспокоюються почутим на уроках і самостійно поповнюють свої знання з різних джерел у процесі пізнавальної діяльності. Це сприяє кращому засвоєнню учнями старших класів програмного матеріалу з навчального предмета й формуванню в них готовності до захисту Вітчизни в процесі навчання та позакласної роботи з військово-патріотичного виховання.

Необхідною складовою сформованості в учнів допризовного віку готовності до захисту Вітчизни є *справедливість* як основа дотримання морально-етичних і правових норм. Це поняття створене філософами, політичними й релігійними діячами в давні часи. Кожній епосі були властиві свої поняття справедливості, її визначали в державних установах, виходячи з політичних, національних, моральних, етичних та інших вимог. Отже, поняття «справедливість» передбачає такі людські відносини, активні дії або вчинки, які відповідають морально-етичним і правовим нормам. Також справедливість передбачає правильне, об'єктивне, неупереджене ставлення до кого-небудь або чого-небудь. Тому така молодь, дотримуючись принципу справедливості, має з довір'ям ставитися до себе й бути впевненою, що знає свій самобутній шлях в житті й знайде своє місце у світі. Це свідчить про те, що, готуючись до захисту незалежності Вітчизни, сучасна молодь має бути активною й справедливою щодо дотримання державних вимог під час вивчення предмета «Захист Вітчизни» та всебічної підготовки себе до строкової військової служби в Збройних Силах України та інших військових формуваннях.

Важливою ознакою сформованості в учнів старших класів готовності до захисту Вітчизни є їхнє *позитивне ставлення* до навчання в закладі загальної середньої освіти, яке характеризується єдністю та взаємозв'язком різних видів ставлень до найрізноманітніших аспектів навчальної діяльності з предметів «Захист Вітчизни» та фізична культура. В їхній структурі чітко простежується мотиваційно-цільовий, змістовий, морально-вольовий й емоційний компоненти, які є основою навчання в закладі загальної середньої освіти. Для досягнення позитивних результатів у навчальній діяльності найкраще застосовувати системний підхід до формування в старшокласників кожного компонента позитивного ставлення до вивчення предметів. Цьому сприяє також розподіл учнів на три групи відповідно сформованих рівнів ставлення до навчальної діяльності та визначених компонентів позитивного ставлення. Зміст, форми і методи їхнього формування найкраще підбирати з урахуванням особистісних й індивідуальних якостей старшокласників та рівнів сформованості в них ставлення до навчальної діяльності з предметів «Захист Вітчизни» і фізична культура. В процесі виховної роботи з учнями із негативним ставленням до навчальної діяльності необхідно створювати сприятливі умови, які викликають у них позитивні емоційні переживання й мотиви до активної навчальної діяльності. Основними стимулами можуть бути створені ситуації успіху, гласність досягнень учнів, заохочення самостійних занять, переконання словом і прикладом, оцінювання отриманих результатів тощо. Великого значення необхідно надавати формуванню в учнів умінь самостійно займатися фізичними вправами, організації самостійних тренувань, проведенню роз'яснювальної роботи, виконанню індивідуальних завдань тощо. У процесі виховної роботи з учнями із ситуативним ставленням до навчальної діяльності з предметів «Захист Вітчизни» та фізична культура основну увагу необхідно приділяти, поряд з мотивацією, отриманню системи знань з фізичного і військово-патріотичного виховання. Вирішальне значення у вихованні в цих учнів когнітивного компонента позитивного ставлення до навчальної діяльності з предметів «Захист Вітчизни» і фізична культура мають такі педагогічні умови: кожного разу треба звертати увагу на перспективу,

пов'язану з необхідністю розвитку основних фізичних якостей і підвищення фізичної підготовленості, створювати такі ситуації, які спонукають старшокласників до набуття й застосування отриманих знань у процесі самостійного вивчення фізичних вправ, виконання обов'язків капітана команди тощо.

Важливою складовою сформованості в учнів допризовного віку готовності до захисту Вітчизни є *сміливість*, яка проявляється в тих випадках, коли є небезпека й потреба подолати її. Потреба в подоланні небезпеки може виникати й збільшуватися на основі вдалого виконання учнями ризикованих рухів або дій у небезпечних ситуаціях. Тому виховання сміливості безпосередньо пов'язане з розвитком в учнів здатності долати страх, який виникає на основі небезпеки, що існує або передбачається. Основою виховання сміливості в руховій діяльності старшокласників є методично правильне збільшення кількості рухових навичок, що містять елементи небезпеки й систематичне вдосконалення їх у процесі формування фізичних якостей. Протягом усього періоду навчання в закладі загальної середньої освіти учні оволодівають великою кількістю рухових навичок, які в процесі навчання і вдосконалення їх у нових умовах нерідко містять елементи складності. Тому, виконуючи їх, учні проявляють рішучість і сміливість, які сприяють досягненню поставлених результатів. Процес виховання сміливості буде більш керованим, якщо в кожному конкретному випадку визначати об'єктивні показники ставлення учнів до ризикованих дій. Без цього не можна правильно підібрати необхідні засоби й ефективні методи виховання сміливості, не можна передбачити й об'єктивно оцінити результати виховних впливів. Для правильного визначення ставлення до конкретної небезпеки пропонується цілком доступна й порівняно точна методика кількісної оцінки сміливості. Вона полягає в тому, щоб знати відношення кількісного показника виявлення рухової якості в небезпечних умовах до аналогічного показника при виконанні такої самої вправи в нормальних умовах. Ділення першого кількісного показника на другий умовно називається коефіцієнтом сміливості цієї рухової дії учня. Найбільше середнє арифметичне є кращим кількісним показником розвитку сміливості в учня під час занять фізичними вправами (Калафашников, 1982, с. 12).

Характерною складовою сформованості в учнів старших класів готовності до захисту Вітчизни є *бережливість*, яка характеризується раціональним ставленням до матеріальних і духовних цінностей та вмінням молоді цілеспрямовано застосовувати названі цінності в процесі активної військово-патріотичної і спортивної діяльності. Бережливість як морально-вольова якість є показником духовної культури молоді, важливою умовою формування вміння діловито виконувати будь-яку військово-патріотичну роботу. Прикладом бережливості є допомога ветеранам Другої світової війни, дітям війни, воїнам-інтернаціоналістам, Героям Небесної сотні, учасникам Революції гідності, Антитерористичної операції (Операції об'єднаних сил) та іншим особам, які потрапили в біду. Дисциплінована людина завжди бережлива, вона береже свій час і точна в усьому. Тому під час виховання в учнів старших класів бережливості важливо проявляти повагу й довіру до них, а разом з тим і вимогливість. При цьому важливо, щоб вони розуміли необхідність цієї вимогливості й були бережливими. Звичайно, бути бережливим не працюючи неможливо. Тому юнаків необхідно як можна раніше привчати до обслуговуючої і виробничої праці, пошукової та іншої діяльності. Практика засвідчує, що ці види діяльності найбільше цікавлять старшокласників, адже більшість з них кілька років займається в спортивних секціях і військово-спортивних гуртках і мають певний досвід бережливого ставлення до себе й до своїх товаришів під час тренувань і проведення спортивних змагань з вибраних видів спорту. А ці змагання, як правило, проводяться на першість класів, загальноосвітньої школи згідно положень про спортивні змагання, в яких ураховано бережливе ставлення до кожного члена спортивної команди.

Важливою ознакою сформованості в юнаків допризовного віку готовності до захисту Вітчизни є *цілеспрямованість*, яка характеризується стійкою спрямованістю вольової активності на досягнення найбільш значимої мети, здатністю підпорядкувати на тривалий період свою поведінку. Найважливішими компонентами цілеспрямованості є такі вольові якості, як самостійність, здібність до самопідготовки, стійка самоорганізація діяльності тощо. Важливою для формування цілеспрямованості є, напри-

клад, самостійно вибрана або ким-небудь визначена військово-патріотична мета. Зміст цієї мети діє цілеспрямовано на особистість і збагачує її новими внутрішніми можливостями, сприяє вихованню моральності, мужності й духовному росту. Ця мета паралельно формує характер, підвищує духовну спустошеність і навіть ліквідує психічну кризу. Мотив цілеспрямованості також допомагає визначенню, чому і для чого вибирається мета, яка сприяє її досягненню. Наприклад, цілеспрямована для юнака мета – вступ до інституту, а мотиви можуть бути різні, пов'язані з вибором спеціальності, міста, де є інститут, тощо. Практика засвідчує, що цілеспрямованість також проявляється під час застосування вольових здібностей у процесі військово-патріотичного виховання й формування в учнів старших класів готовності до захисту Вітчизни.

Важливою складовою сформованості в юнаків допризовного віку готовності до захисту Вітчизни є *допитливість*, яка визначається як якість особистості, що характеризується потребою пізнання нового, визначення інтересу до військово-патріотичного виховання. Допитливість передбачає отримання нових знань, проявлення позитивного ставлення до військово-історичних фактів, прагнення пізнати взаємозв'язок Антитерористичної операції, Операції об'єднаних сил з сучасним життям у Донецькій і Луганській областях. Аналіз допитливості засвідчує, що вона починає проявлятися в людини з молодого віку, коли в неї починають сприйматися як відкриття прості речі, відомі військові події. Наприклад, допитливі учнів під час вивчення предмета «Захист Вітчизни» самостійно здобувають необхідні знання для практичних цілей. Їхнє завдання не просто знати той чи інший військово-патріотичний захід, а й вивчити способи його проведення. Саме в допризовному віці учні намагаються своєчасно узнати, точно вивчити те, що їх в даний період цікавить. Якщо викладачі предмета «Захист Вітчизни» ретельно й доброзичливо відповідають на запитання старшокласників, розширюють круг їхніх інтересів до військово-патріотичної роботи, роблять свої стосунки з учнями змістовними, це робить позитивний вплив не тільки на розумовий, а й на моральний розвиток та військово-патріотичне виховання учнів старших класів. Це свідчить про те, що допитливі старшокласники плідно

розвиваються в умовах спільної діяльності як у процесі вивчення предмета «Захист Вітчизни», так і під час організації і проведення військово-патріотичних заходів у процесі позакласної роботи. Така діяльність також сприяє всебічній підготовці юнаків старших класів до строкової військової служби в армії та формуванню готовності до захисту Вітчизни в складних сучасних умовах.

Велике значення для загальної характеристики готовності учнів старших класів до захисту Вітчизни має *організованість*, яка передбачає систему організаційної діяльності в загальноосвітній школі у процесі навчання та позакласної роботи. Поняття «організованість» є важливою моральною якістю особистості, що сприяє організації життєдіяльності, режиму дня, переключенню з одного виду діяльності на інший, що є запорукою формування навичок саморегуляції у позакласній роботі. Організація режиму дня старшокласників з визначенням годин для навчання й активного відпочинку сприяє успішній навчальній роботі та зміцненню здоров'я. Тому організація їхньої діяльності за визначеним часом для навчання, спортивно-масової роботи й активного відпочинку сприяє хорошему самопочуттю та успішному вивченню в загальноосвітній школі предметів «Фізична культура» та «Захист Вітчизни». Правильна організація навчальної і позакласної роботи з фізичного й військово-патріотичного виховання сприяють формуванню в учнів старших класів дисциплінованості, відповідальності та навичок самоорганізації, без чого неможлива їхня успішна навчально-виховна робота. При цьому значно збільшується в старших класах обсяг цієї роботи і в той же час знижується можливість керівництва й контролю з боку вчителів фізичної культури і викладачів предмета «Захист Вітчизни». Це вимагає від учнів старших класів високої організованості, проявлення інтересу й відповідальності під час виконання поставлених завдань з фізичного і військово-патріотичного виховання. Дотримуючись педагогічних вимог щодо виховання організованості в процесі навчання та позакласної роботи учні старших класів велику увагу приділяли виконанню поставлених завдань, спрямованих на військово-патріотичне виховання й формування готовності до захисту Вітчизни в сучасних умовах.

Визначальною складовою сформованості в юнаків допризовного віку готовності до захисту Вітчизни є *наполегливість*, яка визначається як важлива вольова якість особистості, що допомагає наполегливо добиватися поставленої мети у військово-патріотичному вихованні. Поняття «наполегливість» розуміється як протилежна якість поступливості в процесі організації і проведення військово-патріотичних та інших заходів у позакласній роботі. Наполегливість передбачає виразне усвідомлення юнаками поставленої мети, запланованих військово-патріотичних заходів, їх правильність відповідно цінностей, що прийняті в суспільстві. Досвід засвідчує, що наполегливість починає розвиватися в шкільному віці, коли вчителі, викладачі починають привчати учнів доводити розпочату справу до кінця. При цьому викладачу предмета «Захист Вітчизни» необхідно роз'яснювати учням старших класів сутність і зміст військово-патріотичних заходів і пояснювати, що вони мають виконувати під час їхньої організації і проведення в школі. Засвоївши зміст і завдання щодо організації і проведення запланованих заходів, учні починають цілеспрямовано виконувати їх з метою отримання необхідних результатів. Практика засвідчує, що наполегливість формується успішніше, якщо учні під час вивчення тем з предмета «Захист Вітчизни» не відволікаються на інші справи. Тому наполегливість необхідно починати розвивати в учнів молодшого шкільного віку, адже ця вольова якість поступово набуває розумних основ і стає позитивною спочатку в процесі фізичного, патріотичного, а потім і військово-патріотичного виховання, що проводиться з учнями старших класів. В окремих випадках наполегливість може бути й нейтральною вольовою якістю, що сприяє досягненню як позитивної, так і негативної мети. Щоб це передбачити, необхідно у процесі виховної роботи в закладі загальної середньої освіти учням приводити приклади застосування наполегливості в складних життєвих умовах відомими спортсменами, військовими, вченими, діячами мистецтва, політиками, героями літературних творів та ін. Ця перевірена на практиці система виховання в учнів старших класів наполегливості в досягненні поставленої мети сприяє й формуванню готовності до військової служби в армії і захисту Вітчизни.

Важливою складовою сформованості в учнів допризовного віку готовності до захисту Вітчизни є *діловитість* як основа високої організованості та ініціативності допризовників, обумовлених їхніми індивідуально-психологічними особливостями, моральними якостями, світоглядом і відповідною компетентністю. Діловиті допризовники намагаються чітко й раціонально планувати свою навчальну, спортивну і військово-патріотичну роботу. При цьому вони проявляють цілеспрямованість, діловитість і наполегливість, що допомагає їм досягти запланованих результатів при менших затратах сил, засобів і часу. Діловиті допризовники також протистоять інертності, стриманості, долають метушливість, незібраність, а також недисциплінованість. На виховання в старшокласників діловитості впливає насамперед приклад батьків, їхнє педагогічно цілеспрямована організація виховної роботи в сім'ї, виробнича й суспільна активність, уміння бачити головне, оперативно вирішувати поставлені завдання, розумно розподіляти сімейні обов'язки, планувати працю й відпочинок з урахуванням можливостей, потреб і схильностей до фізичного й військово-патріотичного виховання та здорового способу життя кожного члена сім'ї. Обов'язкове виконання спільно встановленого розпорядку найкраще сприяє формуванню в старшокласників ініціативності, діловитості й готовності відмовлятися від швидких задовольнень в інтересах загальної справи щодо підготовки до спортивних змагань та військово-патріотичної діяльності під час вивчення предмета «Захист Вітчизни». Це пов'язано з тим, що в учнів допризовного віку на передній план виступають завдання виховання ініціативності, самостійності й соціальної активності. Цей період є складним у юнаків, він пов'язаний зі значними труднощами, що виникли через нові умови й ритм життя. Для них ускладнилися навчальні й громадські обов'язки, які вимагають набагато більше часу на виконання й зміни звичайного розпорядку дня. Це свідчить про те, що учням старших класів необхідно все частіше проявляти діловитість, рішучість, принциповість і вимогливість до себе. В цей період старшокласникам необхідна й моральна підтримка вчителів фізичної культури, викладачів предмета «Захист Вітчизни», їхні поради щодо підсилення впевненості у власні сили й

цілеспрямованої підготовки до майбутньої військової служби й захисту незалежності Вітчизни в сучасних умовах.

Важливою складовою сформованості в учнів старших класів готовності до захисту незалежності Вітчизни є *принциповість* як важлива риса характеру особистості, що є керівним положенням в істинності й цінності, в чому переконана більшість школярів. Постійне дотримання старшокласниками своїх переконань у необхідності готувати себе до майбутньої строкової військової служби в Збройних Силах України дозволяє говорити про їхню принциповість, яка високо ціниться як в школі, так і в стосунках з товаришами та іншими учнями старших класів. Принципові старшокласники характеризуються своєю впевненістю, що дозволяє покластися на них у будь-яких ситуаціях, що виникають в навчальних закладах у процесі організації і проведення спортивних змагань і військово-патріотичних заходів. Безпринципні ж старшокласники такої упевненості не викликають ні в учнівському колективі, ні в окремих учнів під час вивчення предмета «Захист Вітчизни» й проведення в школі спортивно-масових і військово-патріотичних заходів. Це пов'язано з тим, що такі старшокласники дуже легко і часто змінюють свої переконання й ведуть себе непередбачено, а в боротьбі добра зі злом не завжди стають на бік доброти. Тому безпринципність нерідко стає згубною для активних школярів, які стали на захист істини й добра. Якщо вчителі фізичної культури, викладачі предмета «Захист Вітчизни» не відступають від істинного і доброго, а далі заохочують у таких проявах, навчаючи учнів відрізняти другорядне від головного й суттєвого, то вони активно сприяють формуванню в старшокласників принциповості. Практика засвідчує, що принциповість відрізняється від інших якостей тим, що учні допризовного віку концентрують увагу не на формі, а на змісті фізичного і військово-патріотичного виховання. Це свідчить про те, що принциповість базується на розвинутому мисленні учнів старших класів і достатньо стійких почуттях. Тобто зрозумілий, перевірений на практиці й прийнятний зміст фізичного і військово-патріотичного виховання сприятиме формуванню в учнів старших класів принциповості й готовності до захисту незалежності Вітчизни в процесі навчання й позакласної роботи.

Сприяють формуванню в юнаків допризовного віку готовності до захисту Вітчизни й такі якості, як допитливість, сила волі, турботливість, діловитість, принциповість, організованість, колективізм, товарицькість, працелюбність та інші. Проте визначення всієї сукупності названих моральних якостей учнів старших класів у військово-патріотичній виховній роботі є досить складною річчю, хоча вони багатогранніше, точніше й всебічніше характеризують готовність до строкової військової служби й захисту Вітчизни. Всі названі особистісні якості юнаків допризовного віку органічно пов'язані між собою, взаємно впливають і доповнюють одна одну. Особливо помітний вплив одних особистісних якостей допризовної молоді на інші в перехідний підлітковий період, коли окремі домінуючі якості накладають відбиток як на розвиток інших якостей, так і на формування готовності до захисту Вітчизни у юнаків допризовного віку в цілому.

У сукупності всі названі якості визначають у старшокласників різні рівні сформованості готовності до захисту Вітчизни, їхню неповторність, своєрідність, індивідуальність, самобутність, нестандартність, оригінальність і специфічність. У загальній характеристиці військово-патріотичної вихованості юнаків допризовного віку якісь якості та риси особистості в перехідний період можуть бути відсутні, не розвиватись або відбивати найрізноманітніші їхні сполучення, поєднання чи комбінації. З огляду на ці дані однією з найважливіших особливостей готовності юнаків допризовного віку до строкової військової служби в цей перехідний період є всіляке заохочення розвитку в них індивідуальних моральних якостей і відповідних здібностей, які взаємно збагачують і доповнюють одна одну. Саме різноманітність якостей готовності й особистих рис характеру забезпечує всебічність військово-патріотичної вихованості, загального розвитку й підготовленості майбутніх воїнів до строкової військової служби в армії та готовності до захисту незалежності Вітчизни.

Розглядаючи складові компоненти готовності допризовної молоді до захисту Вітчизни, слід зазначити, що формуються вони як особистісні в процесі різноманітної практичної військово-патріотичної діяльності, підтримання взаємин з однолітками,

вчителями, вихователями, викладачем предмета «Захист Вітчизни», учнівським колективом. Така військово-патріотична діяльність учнів допризовного віку й плідне спілкування з дорослими є важливим чинником розвитку тієї чи іншої якості, що найрельєфніше проявляється у поведженні, вчинках, діях, у процесі навчання, праці, у військово-патріотичних і юнармійських заходах та на заняттях в оборонно-спортивних гуртках і спортивних секціях. У свою чергу, на поведінку, дії і вчинки юнаків допризовного віку впливають їхні звички, а також ділові стосунки з товаришами і дорослими, в які вони вступають у процесі організації і проведення військово-патріотичної роботи з формування готовності до захисту Вітчизни. За такого цілеспрямованого спілкування в них найінтенсивніше формуються особистісні якості, необхідні для майбутньої професійної діяльності, строкової військової служби в армії та інших військових формуваннях. Ступінь їхнього розвитку, відносини з необхідними людьми, оточуючим середовищем, результати діяльності й визначають рівні сформованості в допризовної молоді готовності до захисту Вітчизни в складних сучасних умовах.

Література

1. Ангелов, Г. В., & Г. І. Соколова (1976). *Зростання ролі військово-патріотичної вихованості в сучасних умовах*. Київ: Знання.
2. Аронов, А. А. (1989). *Воспитывать патриотов*. Москва: Просвещение.
3. Бех, І. Д. (2008). *Виховання особистості*. (Підручник) Київ: Либідь.
4. *Військово-патріотичне виховання в школі*. (1967). (Методичний лист). (Укладач В. Ф. Новосельський). – Київ.: Рад. школа.
5. *Військово-патріотичне виховання допризовників*. (Методичні рекомендації). (1998). (Укладач М. Д. Зубалій). Київ: ІЗМН.
6. Зубалій, М. Д. (2010). *Форми військово-патріотичного виховання допризовної молоді*. Київ.

7. Івашковський, В. В. (2002). *Педагогічні умови формування готовності старшокласників до служби в Збройних Силах України*. (Дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання АПН України. Київ.

8. Калафашников, Г. О. (1982). *Виховання сміливості на уроках фізкультури*. Київ: Здоров'я.

9. Лолуа, А. М. (1969). *Вопросы военно-патриотического воспитания молодежи*. Тбилиси: Ганатлеба.

10. Макаренко, А. С. (1954). *Дисципліна*. (Твори: у 7 т.) (Том 4). Київ: Рад. школа.

11. Бех, І.Д., & Чорна, К. І. (2014). *Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді*. Київ.

12. Сухушин, М. П., & Палагеша, С. О. (2009). *Військово-патріотичне виховання молоді*. (Підручник). Київ: Видавничий дім «Слово».

Контрольні запитання

1. Які основні складові компоненти готовності старшокласників до захисту Вітчизни?

2. Який зв'язок готовності до захисту Вітчизни з військово-патріотичним вихованням учнівської молоді?

3. Що впливає на якість формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни?

4. Що є основою сформованості в старшокласників готовності до захисту Вітчизни?

5. Що є визначальною характеристикою сформованості в учнів старших класів готовності до захисту Вітчизни?

6. Які риси моральності включає готовність старшокласників до захисту Вітчизни?

7. Яке значення має гуманність у формуванні в юнаків готовності до захисту Вітчизни?

8. Чому важливе значення у формуванні в старшокласників готовності до захисту Вітчизни має дисциплінованість?

9. Яке значення у формуванні в старшокласників готовності до захисту Вітчизни має активність?

10. Чому визначальною складовою готовності майбутнього воїна до захисту Вітчизни є відповідальність?

11. Якою ознакою сформованості в юнаків готовності до захисту Вітчизни є мотивація до строкової служби?

12. Чому необхідною складовою сформованості в юнаків готовності до захисту Вітчизни є пізнавальний інтерес?

13. Яке значення у розвитку в старшокласників готовності до захисту Вітчизни має пізнавальна діяльність?

14. Чому необхідною складовою сформованості в юнаків готовності до захисту Вітчизни є справедливість?

II. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ГОТОВНОСТІ ДО ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ

2.1. Сучасний стан готовності учнівської молоді до захисту Вітчизни

Сучасний стан українського суспільства сприяв формуванню особливого запиту до Збройних Сил України, Міністерства Внутрішніх Справ, інших військових формувань щодо гідного захисту національних інтересів та територіальної цілісності країни. Внаслідок порушення територіальної цілісності країни, проведення збройних акцій терористів у східних регіонах нашої держави, стану фактичної війни на сході країни гостро постала потреба освіти щодо ефективної підготовки учнівської молоді до військової служби та захисту Вітчизни.

З метою підвищення ефективності дослідження комплексної теми: «Методика формування готовності старшокласників до захисту Вітчизни» (2017-2019 рр.) у 2017 році співробітники лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання НАПН України у 2017 році брали участь у проекті «Українська громадянська ідентичність» в рамках експертно-аналітичного дослідження щодо формування стандартів національно-патріотичного виховання, який здійснював Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка разом із Міністерством молоді та спорту України.

Всього брало участь в опитуванні для всеукраїнської вибірки 1200 респондентів та 1800 респондентів – мешканців прикордонних територій України. Розподіл відповідей респондентів: за статтю, віком та регіоном опитування.

Об'єкт дослідження: молодь України віком від 14 до 35 років.

Завдання дослідження:

1. Вивчення чинників, що впливають на формування готовності молоді захищати Україну зі зброєю в руках.
2. Встановлення причин неготовності громадян захищати Україну зі зброєю.

За результатами опитування громадян в 2017 році Громадською Організацією «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка» разом із Міністерством молоді та спорту України щодо готовності захищати Україну зі зброєю в руках – 24,0 % молоді готові захищати Україну у разі мобілізації та 4,0 % молоді вже бере участь у бойових діях на сході України; 46,4 % молоді не має намірів у разі необхідності захищати Україну зі зброєю в руках та 21,6 % молоді поки що не готова, але з часом, можливо, розглянуть таку необхідність. Важливо звернути увагу на той факт, що серед учнівської молоді віком 14 – 19 років – 41,2 % учнівської молоді не мають намірів захищати Україну зі зброєю в руках; 23,9 % готові захищати Україну зі зброєю в руках у разі мобілізації; 1,5 % молоді вже бере участь у бойових діях на сході України; 29, 4 % учнівської молоді поки не готові захищати Україну зі зброєю в руках, але з часом, мабуть, розглянуть таку можливість (рис. 1; 2).

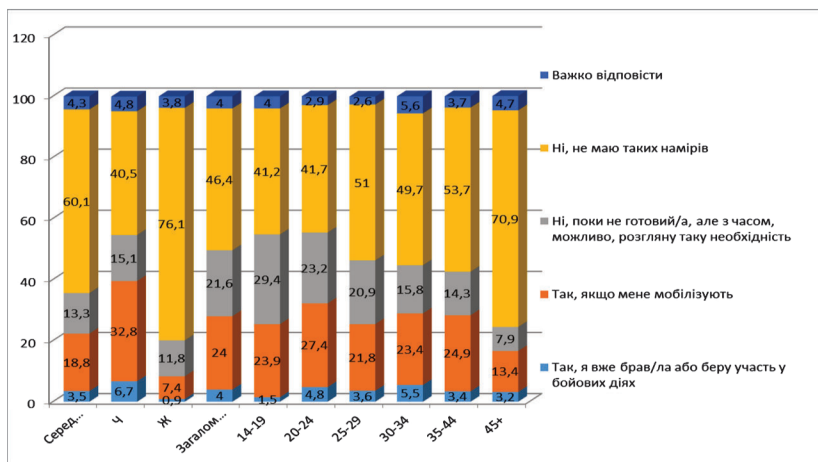

Рис. 1. Показники готовності громадян захищати Україну зі зброєю в руках.

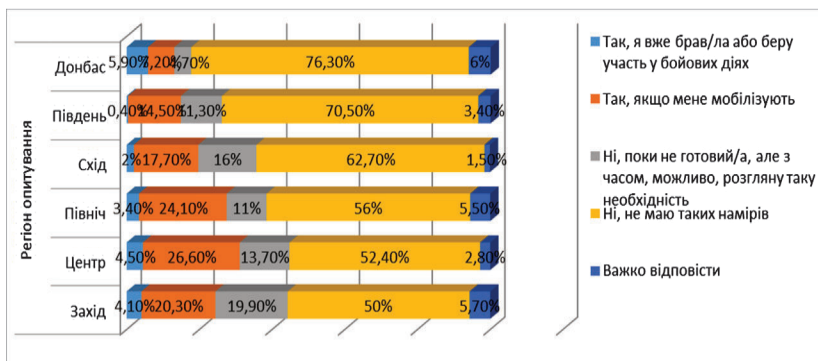

Рис. 2. Показники готовності громадян захищати Україну зі зброєю в руках за регіонами.

За результатами опитування щодо причин неготовності громадян захищати Україну зі зброєю в руках було встановлено, що більше половини опитаних (63,5 % жінок) причиною неготовності захищати Україну зі зброєю в руках назвали те, що це чоловіча справа; 37,47% молоді відповіли, що захищати Україну зі зброєю в руках повинні професійні військові; 11,2 % молоді – що не можуть залишити свою сім'ю; 8,1 % молоді – що не дозволяє стан здоров'я; 6,2 % молоді, що Україна цього не варта; 5,1 % молоді, що не дозволяє вік; 2,8 % – що не дозволяють релігійні погляди (рис. 3; 4).

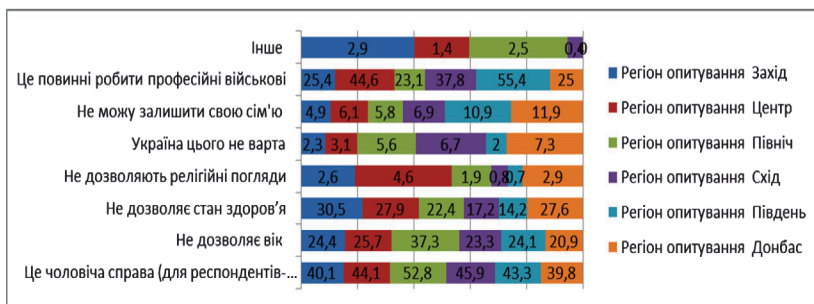

Рис. 3. Показники неготовності громадян захищати Україну зі зброєю в руках за регіонами.

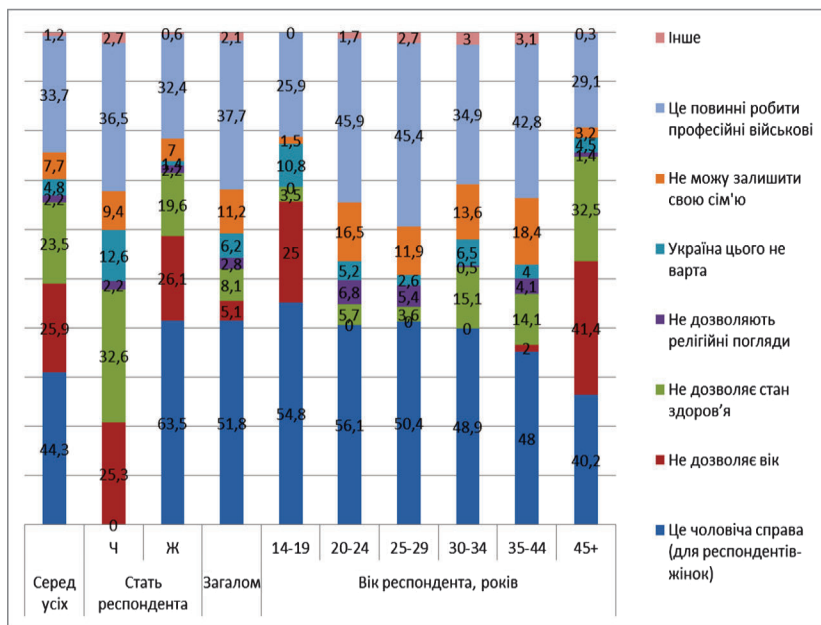

Рис. 4. Показники неготовності громадян захищати Україну зі зброєю в руках.

Аналіз опитування респондентів щодо готовності захищати Україну показує, що більшість респондентів демонструють регіональний патріотизм. Відтак, загалом серед молоді, що готова захищати Україну, 80,1 % готові до захисту свого населеного пункту і своєї області; серед молоді віком 14 – 19 років готових до захисту свого населеного пункту і своєї області 72,5 % (рис. 5; 6).

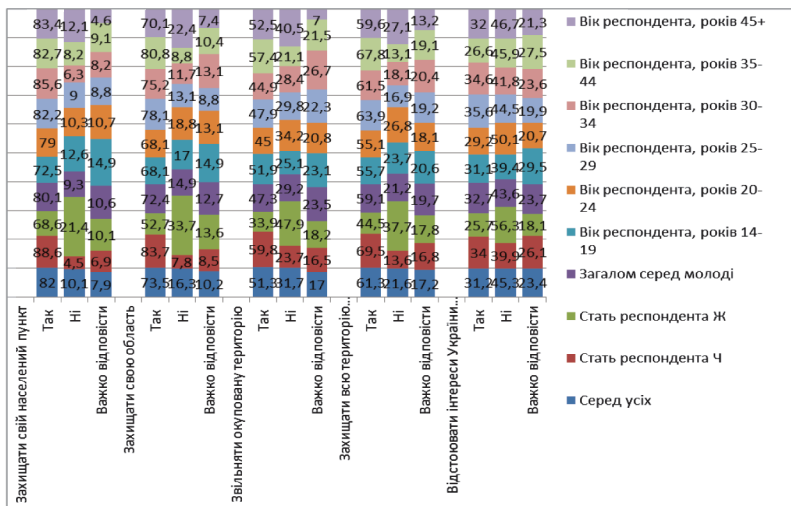

Рис. 5. Показники готовності громадян захищати Україну.

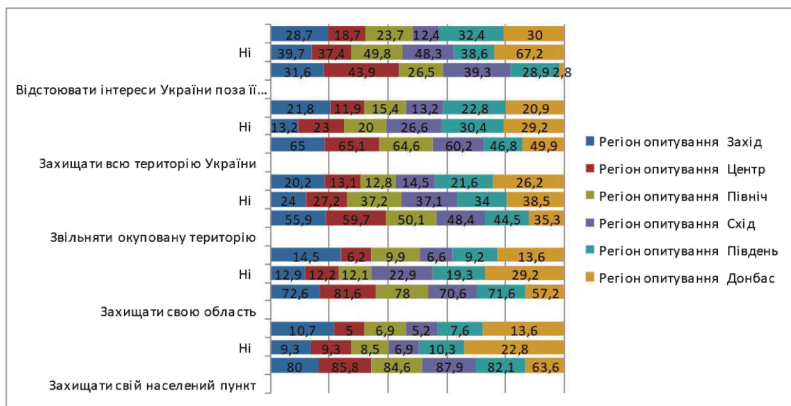

Рис. 6. Показники готовності громадян захищати Україну за регіонами.

Аналіз опитування респондентів щодо готовності захищати Україну за регіонами за показниками готовності громадян до захисту всієї території України показує, що 65,1 % молоді

центральної частини України – готові до захисту всієї території України; 65,0 % молоді заходу – готові до захисту всієї території України; 64, 6 % молоді півночі – готові до захисту всієї території України; 60,2 % молоді сходу – готові до захисту всієї території України; 49,9 % молоді неокупованого Донбасу – готові до захисту всієї території України; 46,8 % молоді півдня – готові до захисту всієї території України.

За результатами опитування молоді щодо вдосконалення свого фізичного стану, знань і навичок на випадок необхідності захищати Україну було встановлено, що тільки 32,6 % молоді займається фізичною культурою та спортом; 9,2 % молоді займається у спортивних секціях; 7,9 % молоді вивчає основи медичної справи; 6,5 % молоді читає відповідну літературу; 5,6% намагається розібратися у військовій тематиці (різні засоби); 4,0 % молоді долучається до заходів, семінарів відповідної тематики; 2,8 % молоді є членами громадських організацій, діяльність яких спрямована на розвиток військових навичок; 23,7 % молоді нічого не робить, але з часом, можливо, розгляне таку необхідність; 17,8 % молоді нічого не робить і не має у цьому потреби (рис. 7; 8).

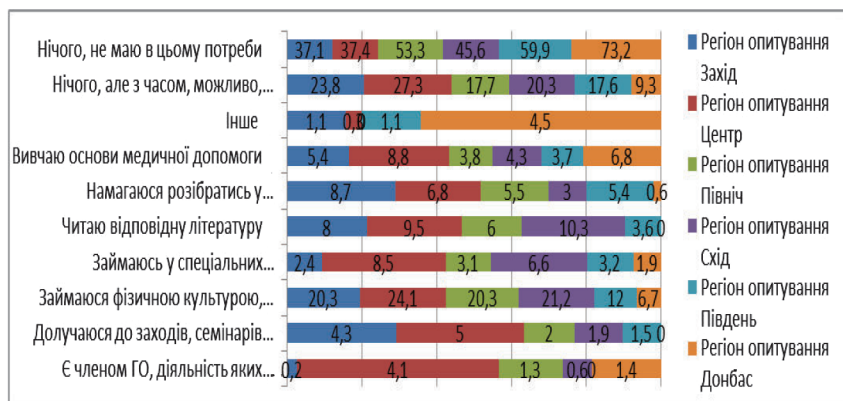

Рис. 7. Показники вдосконалення громадянами свого фізичного стану, знань і навичок на випадок необхідності захищати Україну за регіонами.

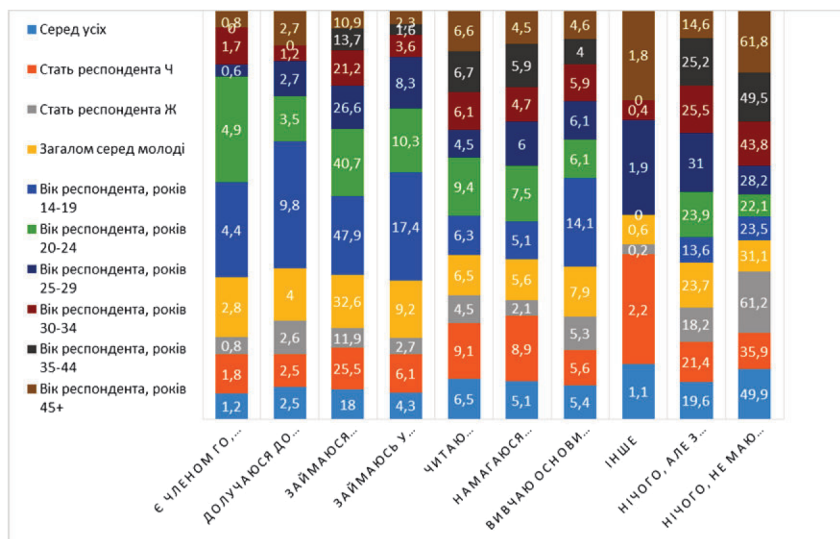

Рис. 8. Показники вдосконалення громадянами свого фізичного стану, знань і навичок на випадок необхідності захищати Україну.

Результати опитування молоді за показниками вдосконалення свого фізичного стану, знань і навичок на випадок необхідності захищати Україну за регіонами показують, що 50,4 % молоді західної частини України займаються вдосконаленням свого фізичного стану, знань і навичок на випадок необхідності захищати Україну в різних формах і, відповідно, 49,6 % – нічого для цього не роблять; 67,1 % молоді центральної частини України займаються вдосконаленням свого фізичного стану, знань і навичок на випадок необхідності захищати Україну в різних формах і, відповідно, 32,9 % – нічого для цього не роблять; 42,0 % молоді північної частини України займаються вдосконаленням свого фізичного стану, знань і навичок на випадок необхідності захищати Україну в різних формах і, відповідно, 58,0 % – нічого для цього не роблять; 47,9 % молоді східної частини України займаються вдосконаленням свого фізичного стану, знань і навичок на випадок необхідності захищати Україну в різних формах і, відповідно, 52,1 % – нічого для цього не роб-

лять; 30,5 % молоді південної частини України займаються вдосконаленням свого фізичного стану, знань і навичок на випадок необхідності захищати Україну в різних формах і, відповідно, 69,5 % – нічого для цього не роблять; 21,9 % молоді Донбасу займаються вдосконаленням свого фізичного стану, знань і навичок на випадок необхідності захищати Україну в різних формах і відповідно 78,2 % – нічого для цього не роблять.

За результатами опитування молоді щодо готовності захищати незалежність і територіальну цілісність України ненасильницькими методами, такими як волонтерство, благодійність тощо, було встановлено, що 43,4% молоді готові захищати незалежність і територіальну цілісність України ненасильницькими методами, та 13,2% молоді вже це роблять; 22,3% молоді не готові захищати незалежність і територіальну цілісність України ненасильницькими методами; 4,0 % молоді відповіли «ні» тому, що Україна не варта цього (рис. 9; 10).

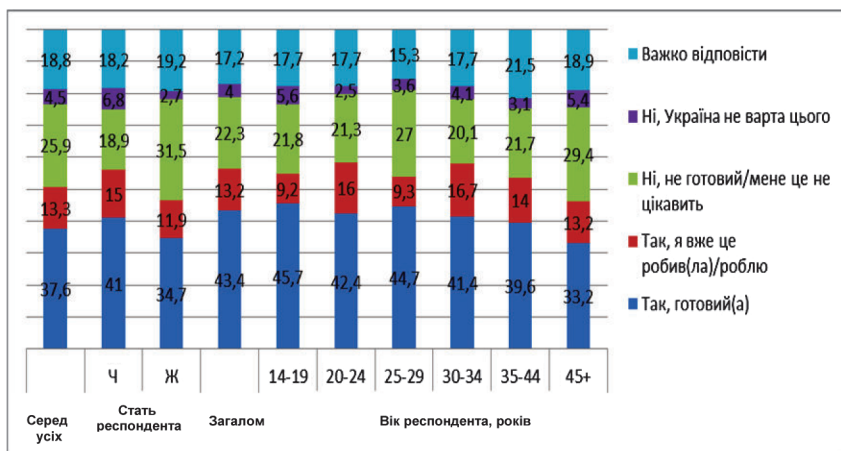

Рис. 9. Показники готовності громадян захищати незалежність і територіальну цілісність України ненасильницькими методами.

Результати опитування громадян за показниками проходження безкоштовного короткого (від декількох днів до 2 тижнів) військового навчання за місцем проживання показали, що трохи більше половини молоді відповіли «ні» тому, що їх це

не цікавить (51,6 %); 38,4% молоді, що можуть розглянути таку можливість і 10,0 % молоді дали згоду щодо участі у таких навчаннях. Характерно, що серед молоді 14 – 19 років було найбільше тих, хто бажає взяти участь у військових навчаннях, що складає 16,8 % серед усіх опитаних респондентів (слайди 18; 19).

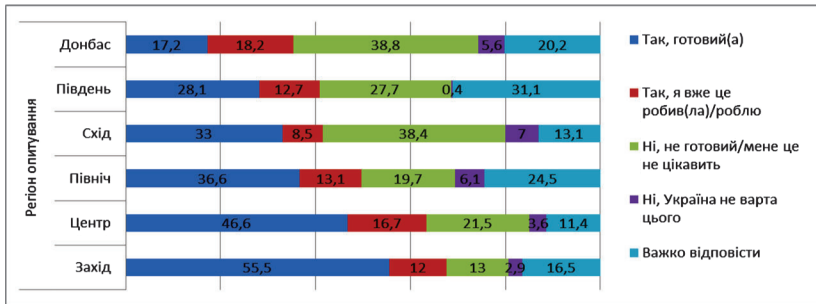

Рис. 10. Показники готовності громадян захищати незалежність і територіальну цілісність України ненасильницькими методами за регіонами.

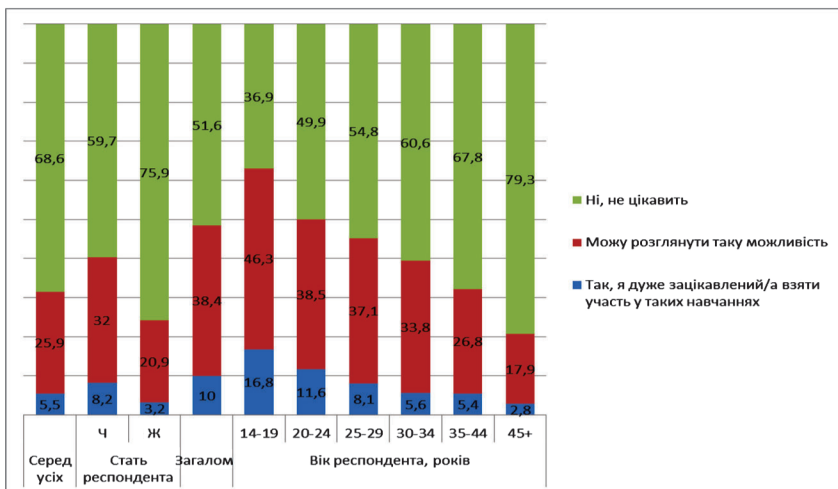

Рис. 11. Показники результатів опитування громадян щодо бажання проходити військові навчання.

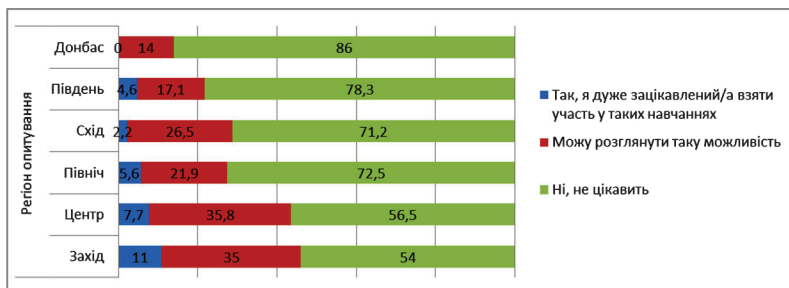

Рис. 12. Показники результатів опитування громадян щодо бажання проходити військові навчання за регіонами.

За результатами опитування молоді за показниками того, вивчення яких навичок молодь хотіла б набути в процесі проходження безкоштовного короткого військового навчання за місцем проживання, було встановлено, що 52,3 % молоді хотіли б тренуватися зі стрільби; 51,4 % – навчатися тактичної медицини; 43,6 % – навчатися виживанню на місцевості; 39,9 % – навчатися надавати психологічну допомогу і 39,9 % – вивчати різні види стрілецької зброї; 15,8 % молоді – займатися інженерною та саперною підготовкою; 12,2 % – навчатися організації партизанського спротиву в тилу ворога на окупованій території України (Рис. 13; 14).

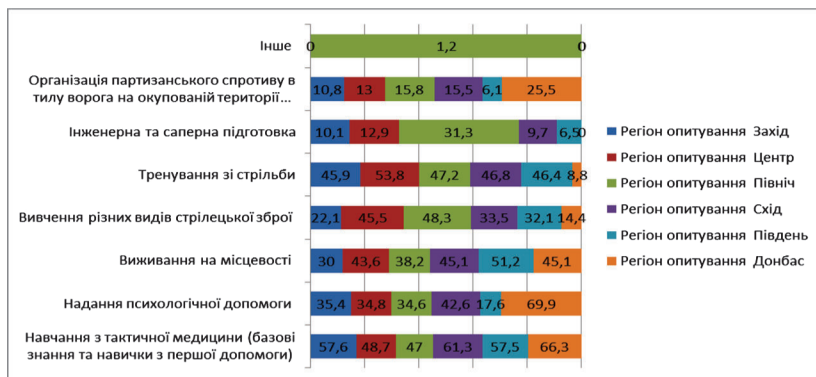

Рис. 13. Показники результатів опитування громадян щодо набуття навичок з військової справи в процесі проходження військових навчань за регіонами.

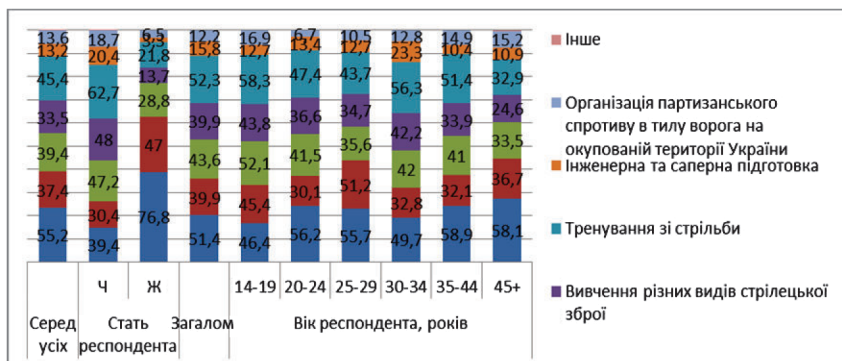

Рис. 14. Показники результатів опитування громадян щодо набуття навичок з військової справи в процесі проходження військових навчань.

За результатами опитування щодо частоти проходження навчань з військової справи було встановлено, що більше третини молоді (37, 1 %) висловилися за проходження таких навчань один раз на рік; 20,2 % молоді – один раз на місяць; 14,9 % – один раз на квартал; 14,7 % – один раз на місяць; 13,1 % молоді – один раз на рік чи два роки (Рис. 15; 16).

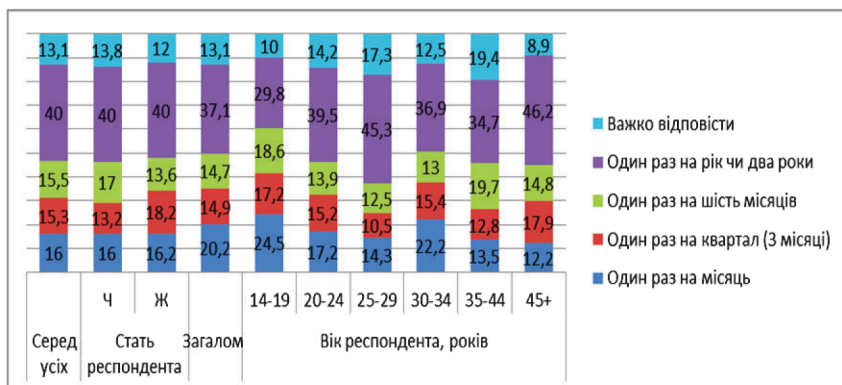

Рис. 15. Показники результатів опитування громадян щодо частоти проходження навчань з військової справи.

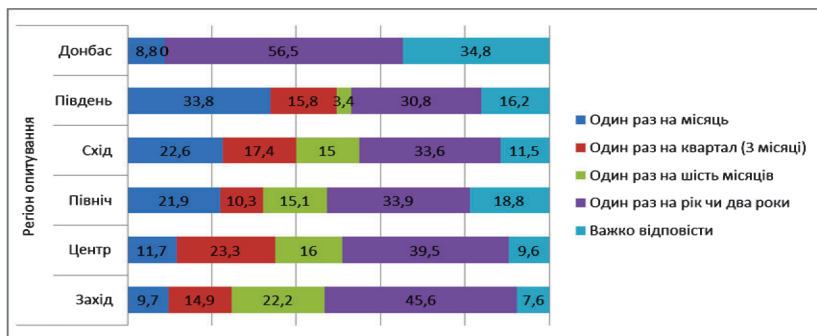

Рис. 16. Показники результатів опитування громадян щодо частоти проходження навчань з військової справи за регіонами.

Висновки

У результаті аналізу сучасного стану готовності учнівської молоді щодо захисту Вітчизни було з'ясовано, що:

- науково-методичними недоліками формування готовності учнівської молоді до військової служби та захисту Вітчизни на сьогоднішній день є надто розширене його тлумачення, коли воно повинно поєднувати освітню, фізичну, психологічну, соціальну та морально-духовну готовність до військової служби та захисту Вітчизни. Педагогу-практику важко розібратися у цьому розмаїтті понять готовності, за яким втрачається специфіка та особливість формування готовності учнівської молоді до військової служби та захисту Вітчизни. Відтак є необхідність вивчення сутності поняття готовності учнівської молоді до військової служби та захисту Вітчизни, визначення критеріїв, показників та рівнів готовності учнівської молоді до військової служби та захисту Вітчизни та науково-методичного обґрунтування формування готовності учнівської молоді до військової служби і захисту Вітчизни.

- причинами низького рівня готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни є недостатні знання учнями старших класів історії і традицій Збройних Сил України, немає усвідомлення значущості поняття «готовність до захисту Вітчизни»; відсутність інтересу до історії і традицій Збройних

Сил України; низька обізнаність з формами військово-патріотичної роботи (туристські походи, змагання, військово-патріотичні спортивні ігри «Хортинг-Патріот», «Сокіл» («Джурра»), відсутність бажання брати участь у різних формах позакласної роботи (туристські походи, змагання, військово-патріотичні спортивні ігри «Хортинг-Патріот», «Сокіл» («Джурра») тощо); низька активність щодо проведення пошукової роботи, вивчення історії і традицій Збройних Сил України; участь у туристських походах, змаганнях, військово-патріотичних спортивних іграх тощо. Значна частина викладачів предмета «Захист Вітчизни» потребують методичної підготовки.

Аналіз результатів опитування молоді щодо готовності захищати Україну зі зброєю в руках демонструє необхідність підвищення готовності молоді до військової служби та захисту Вітчизни. Зокрема:

- процес підготовки учнівської молоді до військової служби та захисту Вітчизни повинен охоплювати військово-патріотичним вихованням не тільки учнівську молодь допризовного віку, а й особовий склад Збройних Сил України та молодь віком до 35 років, бо лише ідейно вмотивований громадянин України здатний гідно захищати зі зброєю в руках територіальну цілісність країни. Відтак, є нагальна необхідність в розробці та запровадженні комплексної системи підготовки учнівської молоді до військової служби, захисту Вітчизни та військово-патріотичного виховання, яка б охоплювала молодь усіх вікових категорій України;

- процес підготовки учнівської молоді щодо військової служби, захисту Вітчизни та військово-патріотичного виховання повинен проводитися таким чином, щоб виховати громадянина-патріота, готового захищати зі зброєю в руках не тільки свій населений пункт чи свою область (прояв регіонального патріотизму), а й усю територію України;

- науково-методичне забезпечення процесу підготовки учнівської молоді щодо військової служби, захисту Вітчизни та військово-патріотичного виховання;

- створення опорних центрів та опорних навчальних закладів із зосередженням матеріально-технічних ресурсів для

вивчення предмета «Захист Вітчизни» та військово-патріотичного виховання учнівської молоді;

- забезпечення якісної матеріально-технічної та методичної бази викладання предмета «Захист Вітчизни» та військово-патріотичного виховання учнівської молоді;

- вироблення механізмів забезпечення використання сучасної навчальної зброї та спорядження під час вивчення предмета «Захист Вітчизни»;

- забезпечення спеціалізованої підготовки (передпідготовки) викладачів предмета «Захист Вітчизни» у системі вищої освіти;

- опрацювання механізмів залучення військовослужбовців, звільнених із військової служби, та осіб, які брали участь в АТО (ООС), до роботи на посадах викладачів предмета «Захист Вітчизни»;

- інтенсифікація навчально-виховного процесу учнівської молоді при вивченні предмета «Захист Вітчизни» за рахунок збільшення навчальних годин на практичні заняття з тактичної медицини, виживання на місцевості, вивчення різних видів стрілецької зброї, тренування зі стрільби та застосування інтерактивних методів навчання та виховання в процесі підготовки (передпідготовки) молоді України щодо військової служби та захисту Вітчизни;

- подальше впровадження у навчально-виховний процес для 1–4 та 5–9 класів варіативного модуля «Хортинг», програми з хортингу для позашкільних закладів освіти, Національної дитячо-юнацької військово-спортивної гри „Хортинг – Патріот” з метою підвищення ефективності військово-патріотичного виховання та фізичного загартування учнівської молоді України;

- подальша творча співпраця між лабораторією фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання НАПН України і громадською організацією «Українська федерація хортингу» по завершенню в цьому році загальноукраїнського проекту на тему: «Стратегія-Патріот: Хортинг – мистецтво перемоги» в розробці та впровадженні нового загальноукраїнського проекту, спрямованого на підготовку учнівської

молоді до військової служби та захисту Вітчизни – на базі закладів загальної середньої освіти України.

Література

1. Бондаренко, Я. Г. (2015). Формування психологічної готовності працівників ОВС до дій в екстремальних умовах / Я. Г. Бондаренко, М. О. Бондаренко, & О. В. Петленко. *Право і безпека*, 1.

2. *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. (2001). (Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел). – Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун».

3. Ганич, Д. И., & Олейник, И. С. (1984). *Русско-украинский и украинско-русский словарь*. Київ: Рад. школа.

4. Деркач, А. А. (2012). Методологические составляющие состояния психической готовности к деятельности. *Акмеология: научно-практический журнал*, 3 (43).

5. Зубалій, М. Д., (2003). Сутність і зміст поняття «військово-патріотичне виховання». *Освіта і управління*, 2, (Т.6), с.110–116.

6. Івашковський, В. В. (2002). *Педагогічні умови формування готовності старшокласників до служби в Збройних Силах України*. (Дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання АПН України, Київ.

7. Івашковський, В. В. (2010). *Теоретико-методичні засади виховання старшокласників як суб'єктів громадянського суспільства*. (Монографія). Київ: Паливода А.В.

8. Ковальський, В. В. (1989). *Виховання у старшокласників відповідального ставлення до майбутньої військової служби*. (Дис. канд. пед. наук), Київ.

9. Кондрашова, Л. В. (1990). *Методика подготовки будущего учителя к педагогическому взаимодействию с учащимися*. (Учебное пособие). Москва: Прометей.

10. Линенко, А. Ф. (1996). *Теория и практика формирования готовности студентов педагогических вузов к профессиональной деятельности*. (Дис. доктора пед. наук), Київ.

11. Мельнік, А. О. (2014). *Формування готовності майбутніх учителів фізичної культури до позакласної роботи у почат-*

ковій школі. (Методичні рекомендації). Кіровоград: РВВ КДПУ імені Володимира Винниченка.

12. Микитюк, В. І. (1992). *Формування у старшокласників системи військово-технічних знань*. (Дис. канд. пед. наук). Київ.

13. Мисак, Б. П. (2010). *Формування військово-патріотичної готовності учнівської молоді до захисту Вітчизни*. (Дис. канд. пед. наук). Тернопіль.

14. Мудрік, В. І. (2015). Формування готовності старшокласників до військової служби. *Фізичне виховання в рідній школі*, 1, 26–27.

15. Мул, С. А. (2016). *Психологія готовності офіцера-прикордонника до професійної діяльності*. (Автореф. дис. доктора психол. наук). Інститут психології імені Г. С. Костюка. Київ.

16. Назарчук, А. А. (2009). *Педагогічні умови формування у старшокласників готовності до вибору професії офіцера-прикордонника*. (Автореф. канд. пед. наук). Київ.

17. Ожегов, С. И. (1970). *Словарь русского языка*. (Изд. 8-е, стереотипное). М.: «Сов. энциклопедия».

18. Остапенко, О. І., Зубалій, М. Д., & Шаповалов, Б. Б. (2016). Концептуальні засади реформування військово-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді України. *Фізичне виховання в рідній школі*, 6.

19. Павлов, Я. В. (2016). *Формування готовності офіцерів МВС України до миротворчої діяльності у системі післядипломної освіти*. (Автореф. канд. пед. наук). Глухів.

20. *Педагогічний словник* (2001). (Ред.-упоряд. М. Д. Ярмаченко). Київ.: Педагогічна думка.

21. *Психологічний словник* (1982). (Ред. В. І. Войтка). Київ.: Вища школа.

22. Сидорук Д. Г. (2000). *Соціологія особистості: проблеми та шляхи їх вирішення*. (Монографія). Хмельницький: НАПВУ.

21. *Словник української мови: в 11 т.* (1971). (Том 2). Київ: Наукова думка.

22. Тимченко, А. В., & Христенко, В. Е. (2004). *Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности*. Харьков: Одиссей.

23. Томчук, М. І. (1996). *Соціально-психологічні проблеми готовності юнаків до служби в Збройних Силах України*. (Авто-реф. дис. доктора психол. наук). Київ.: КДПУ.

24. *Українсько-російський психологічний тлумачний словник*. (2006). (Авт. упор. В. М. Копоруліна). Харьков.

25. Фурманець, Б. І. (2004). *Основи військової психології*. (Навч. посібник). Харків: ХВУ.

26. Центр незалежних опитувань соціологічних досліджень «ОМЕГА» (2016). Інтернет-ресурс:<https://drive.google.com>

1. Швець, Д. В. (2016). *Підготовка майбутніх офіцерів до охорони і забезпечення громадського порядку в процесі фахової підготовки*. (Автореф. канд. пед. наук). Київ.

Контрольні запитання

1. Які основні чинників, що впливають на формування готовності молоді захищати Україну ?

2. Які результати опитування щодо готовності громадян захищати Україну зі зброєю в руках серед учнівської молоді 14 – 19 років ?

3. Які результати опитування щодо готовності громадян захищати Україну зі зброєю в руках серед учнівської молоді 14 – 19 років за регіонами ?

4. Які основні причини неготовності громадян захищати Україну зі зброєю в руках ?

5. Які основні причини неготовності громадян захищати Україну зі зброєю в руках за регіонами ?

6. Які результати опитування громадян України щодо захисту України зі зброєю в руках, які демонструють регіональний патріотизм ?

7. Які результати опитування громадян України щодо фізичної підготовки до військової служби та захисту Вітчизни ?

8. Які результати опитування громадян України щодо фізичної підготовки до військової служби та захисту Вітчизни за регіонами ?

9. Які результати опитування громадян України щодо захисту незалежності і територіальної цілісності України ненасильницькими методами ?

10. Які результати опитування громадян України щодо захисту незалежності і територіальної цілісності України ненасильницькими методами за регіонами ?

11. Які результати опитування громадян України щодо бажання проходити військові навчання ?

12. Які результати опитування громадян України щодо бажання проходити військові навчання за регіонами ?

11. Які результати опитування громадян України щодо частоти проходження військових навчань ?

12. Які результати опитування громадян України щодо частоти проходження військових навчань за регіонами ?

13. Які результати опитування громадян України щодо набуття навичок з військової справи в процесі проходження військових навчань ?

14. Які результати опитування громадян України щодо набуття навичок з військової справи в процесі проходження військових навчань за регіонами ?

15. Які результати опитування громадян України щодо частоти проходження навчань з військової справи ?

16. Які результати опитування громадян України щодо частоти проходження навчань з військової справи за регіонами ?

2.2. Структурно-функціональна модель формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни

Аналіз можливостей застосування методології педагогічних досліджень з окресленої проблеми засвідчує, що актуальним питанням є вибір інструментальної бази для аналізу і проектування педагогічної діяльності в процесі формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни. У дослідженні застосовувався метод моделювання цього процесу для пізнання, що є вищою формою узагальнення і наочного подання досліджуваного педагогічного явища. Звідси контекст дослідження потребував опису теоретичної моделі процесу формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни.

Конкретизація сутності категорій «модель» і «педагогічне моделювання» сприяє висвітленню їхнього змістового наповнення у контексті проведеного дослідження. Проблемі моделювання об'єктів та явищ педагогічної дійсності присвячено праці науковців (Биков, 2009; Дахін, 2005; Лодатко, 2010), в яких висвітлено обґрунтування закономірностей та принципів різноманітних педагогічних процесів і явищ. Виходячи з цього, завданням нашого дослідження було визначення у старшокласників закономірностей готовності до військової служби та захисту Вітчизни.

Загальноприйнятим є розуміння моделі (від лат. *modulus* – аналог, зразок, міра) як об'єкта, що за певних умов може замінювати оригінал, відтворюючи при цьому його властивості та характеристики в предметній (макет, пристрій, зразок та ін.) або знаковій формах (графік, схема, програма та ін.). У «Великому тлумачному словнику української мови» термін «модель» тлумачиться як уявна або матеріально реалізована система, що відображає, відтворює або імітує будову і дію певного об'єкта дослідження (природного чи соціального), використовується для одержання нових знань про нього. (Бусел, 2003, с. 683).

Аналіз наукової літератури дозволив з'ясувати різні підходи до розкриття сутності категорії «модель», яку розуміють: 1) матеріальний об'єкт або той, що уявляється в процесі мислення (Давидов, & Рахімов, 2002); 2) штучно створений об'єкт у вигляді схеми, фізичних конструкцій, знакових форм або формул, який, будучи подібним до досліджуваного об'єкта чи явища, відображає та відтворює у спрощеному вигляді структуру, властивості, взаємозв'язки і відношення між елементами цього об'єкта (Дахін, 2005); 3) заміщення об'єкта, що вивчається, іншим, спеціально для цього створеним (Зак, 1982); 4) об'єкт, що заміщує в дослідженні об'єкт-оригінал, відображає його основні характеристики та використовується таким чином, що його безпосереднє вивчення дає нові знання про досліджуване явище чи процес [102]; 5) допоміжний об'єкт, вибраний або перетворений у пізнавальних цілях, що дає нову інформацію про основний об'єкт (Дутка Г. Я. (2009); 6) спеціально створена структура, що відтворює дійсність у спрощеній (схематизованій

або ідеалізований) формі й, одночасно, є засобом наукового дослідження об'єкта пізнання (Лагунова, & Юрченко, 2011).

На думку Є. Яковлєва, будь-який об'єкт може називатися моделлю, що відповідає таким умовам: по-перше, є системою; по-друге, перебуває у деякому відношенні подібностей з оригіналом; по-третє, за певними параметрами відрізняється від оригіналу; по-четверте, у процесі дослідження заміщає оригінал; по-п'яте, забезпечує можливість одержання нового знання про оригінал (Яковлев, & Яковлева, 2006, с. 123 – 124).

Для нашого дослідження прийнятним є визначення моделі, запропоноване В. Штоффом: «Модель – це мисленнєво представлена графічно або матеріально реалізована система, яка, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, здатна замінити його так, що її вивчення дає нам нову інформацію про цей об'єкт» (Штофф, 1963, с. 19). Учений виділяє такі основні властивості моделі: 1) відповідність і подібність системі-оригіналу; 2) цілеспрямованість, тобто відповідність її параметрів поставлених перед системою меті, очікуваним результатам; 3) нейтральність по відношенню до суб'єктивних оцінок і переваг учасників моделювання; 4) абстрагування від окремих деталей і параметрів системи-оригіналу. Отже, модель й оригінал завжди перебувають в об'єктивній відповідності щодо очікуваних результатів. У процесі пізнання модель заміщає об'єкт і сама стає об'єктом дослідження, зберігаючи при цьому важливі для дослідника риси й характеристики.

Аналіз педагогічних досліджень підтверджує популярність методу моделювання. Під моделюванням учені трактують: 1) метод дослідження об'єктів на їхніх моделях-аналогах певного фрагмента природної або соціальної реальності; побудову та вивчення моделей реально існуючих предметів та явищ і конструйованих об'єктів (Філософський енциклопедичний словник, 1983); 2) теоретичний метод дослідження процесів і станів за допомогою їхніх реальних (фізичних) або ідеальних передусім математичних моделей (Полонський, 1995); 3) метод наукового дослідження, який виконує низку функцій: ілюстративну, пояснювальну, критеріальну, евристичну, прогностичну, перетворювальну (Хоружа, 2003).

Моделювання об'єктів педагогічної теорії і практики нині виступає одним із основних методів сучасного дослідження й тлумачення важливих характеристик нових об'єктів педагогічної дійсності. У більшості з опрацьованих наукових праць моделювання виступає проміжним елементом між предметом дослідження і педагогом, який здійснює це дослідження. Тому проблемне поле педагогічного моделювання можна характеризувати як, по-перше, метод дослідження педагогічних процесів, явищ або фактів на аналогічних фрагментах педагогічної реальності; по-друге, конструювання і вивчення динаміки моделей реальних педагогічних феноменів, а також штучно створених педагогічних ситуацій. Звідси, під педагогічним моделюванням розуміється дослідження педагогічних об'єктів (явищ) за допомогою моделювання понятійних, процесуальних, структурно-змістових і концептуальних характеристик й окремих сторін освітнього процесу в межах визначеного соціокультурного простору на загальноосвітньому, професійно орієнтованому або іншому рівнях (Лодатко, 2010).

Метод педагогічного моделювання, на думку О. Лавріненка, здебільшого використовується для точності та коректності опису й визначення педагогічних об'єктів, розробки педагогічних конструктів, у тому числі освітніх, виховних, управлінських систем і має такі рівні: 1) концептуальне моделювання, при якому розробляється концептуальна модель формування вмінь, розвитку якостей особистості тощо; 2) системне моделювання, розробка системи взаємопов'язаних між собою моделей різних видів педагогічних об'єктів; 3) процесуальне моделювання, яке відображає динаміку і логіку розвитку досліджуваного об'єкта; 4) праксеологічне моделювання – це модель практичного результату дій педагога або його взаємодії (Лавріненко, 2009). Як слушно зазначає С. Сисоєва, педагогічне моделювання має декілька аспектів застосування: 1) гносеологічний, в якому модель відіграє роль проміжного об'єкта у процесі пізнання педагогічного явища; 2) загальнометодологічний, який дозволяє оцінювати зв'язки і відношення між характеристиками стану різних елементів навчально-виховного процесу на різних рівнях їх опису та вивчення; 3) психологічний, який дозволяє вести опис різних сторін навчальної і педагогічної діяльності та вияв-

ляти на цій основі психолого-педагогічні закономірності (Сисоєва, & Соколова, 2010, с. 8). Кожен з цих аспектів моделювання дозволяє формалізувати вивчення, змістовну й технологічну інтерпретацію та розробку механізмів управління педагогічними процесами. При цьому ознаками для формалізації педагогічної моделі є інформативність, зручність користування, несуперечність іншим педагогічним об'єктам системи, наявність механізмів управління перебігом навчального процесу через вплив на окремі її компоненти.

Результатом педагогічного моделювання є створення педагогічної моделі, яка постає у вигляді сукупності понять і схем; виражає освітній процес не безпосередньо у складній, неохоплюючій єдності всіх його багатограних проявів і властивостей, а узагальнено (опосередковано), акцентуючи увагу лише на суттєвих особливостях. Тобто цілісна педагогічна модель будуватиметься на чітко визначених засадах, представляє навчальний процес у «чистому» вигляді як теоретико-логічну «ідеальну» схему, позбавлену всього несуттєвого та випадкового (Тесленко, 2010, с. 210).

Попередня думка О. Тесленка свідчить про те, що важливою ознакою педагогічної моделі є певна невизначеність, адже результати взаємодії і розвитку педагогічних об'єктів системи не можуть бути передбачені детально або з великим ступенем ймовірності. Моделювання процесу формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни також містить елементи невизначеності як у процесуальній частині, так і в результатах, що виражаються у навчальних досягненнях, сформованих компетенціях і цінностях старшокласників. У цьому контексті варто згадати про новий клас педагогічних моделей, що ґрунтуються на ймовірнісному моделюванні. До них належить проектування, яке ґрунтується на пошуку та використанні внутрішніх тенденцій розвитку педагогічної системи (Тестов, 2004). Складність моделювання педагогічних систем полягає в тому, що такі моделі не мають системоутворювальних компонентів, тому кожен із них з часом може стати початком домінування при цілепокладанні та проектуванні різноманітних технологій навчання.

У педагогіці моделюють як зміст освіти, так і діяльність, у процесі якої розвиваються якості та властивості особистості, набуваються знання, формуються уміння та компетентності учасників освітнього процесу. Якщо дотримуватися цієї логіки, то ученими виділяються освітні моделі та моделі навчання. Освітні моделі передбачають проектування освітніх програм, розробку навчальних планів, організацію учнів у групи або потоки різними способами, використання різноманітних методів управління освітнім процесом, вибір критеріїв визначення ефективності педагогічних технологій, способів контролю й оцінювання освітнього процесу тощо. Тобто освітні моделі містять логічно структуровану систему елементів: цілі та зміст освіти, освітні програми і навчальні плани, педагогічні технології та технології управління освітнім процесом, навчально-методичний інструментарій тощо.

Модель навчання, на думку М. Бершадського та В. Гузеєва, складається з педагогічної техніки та дидактичної основи, що містить систему методів й організаційних форм навчання (Бершадський, & Гузеєв, 2003, с. 118 – 119). О. Скрипченко розрізняє: інформаційні моделі навчання, що реалізують уявлення про те, що основною метою навчання є оволодіння знаннями, уміннями і навичками, відібраними на основі загальнодидактичних принципів. Операційні моделі навчання за В. Давидовим спираються на розроблену в психології концепцію діяльності. Згідно цієї концепції у навчанні виділяються такі основні елементи – цілі, мотиви, предмет, засоби діяльності, її контроль й оцінка, які є загальними для будь-якого виду діяльності (Скрипченко, Долинська, & Огороднійчук, 2001). Моделі навчання також бувають пасивними, активними й інтерактивними.

Отже, моделювання як метод пізнання набуває особливого значення, оскільки надає можливість синтезувати існуючі уявлення про досліджуваний об'єкт у логічній послідовності, а також достатньо легко прослідковується діалектична залежність між елементами і підсистемами досліджуваної системи. У процесі проектування педагогічних моделей учені рекомендують дотримуватися таких етапів: 1) визначення об'єкту дослідження; активізація накопичених знань про оригінали; обґрунтування необхідності застосування методу моделювання; вибір істотних

змінних тих, що найлегше піддаються вивченню (Кузьміна, 1998); 2) створення структури моделі; виведення теоретичних співвідношень, аналітичних уявлень і залежностей; оцінка параметрів моделі; отримання чисельних передбачень; уточнення моделі (Биков, 2009).

Крім дотримання запропонованих етапів педагогічного моделювання, необхідно враховувати такі основні принципи, як відкритість, наочність, визначеність, нормативність, об'єктивність, суб'єктивність, адаптивність та ін., які визначають тип моделі, а також її можливості і функції у педагогічному дослідженні.

Практика засвідчує, що при педагогічному моделюванні слід використовувати такі формальні *критерії*, як: 1) цілісність, яка передбачає обмеження дослідження виділенням істотних залежностей між окремими об'єктами; 2) стабільність, основними ознаками якої є відтворюваність (модельований об'єкт може функціонувати у різноманітних умовах і ситуаціях, однак є інваріантним при зміні низки параметрів) і технологічність (модель повинна перевірятися в реальному педагогічному експерименті); 3) спостережуваність – необхідність пов'язувати ключові моменти теоретичної моделі з реальними ефектами в досліджуваних об'єктах, які можна зафіксувати; 4) осяжність – необхідність включати в модель мінімальну, тобто осяжну кількість параметрів (Зотов, 1976); 5) інгерентність – достатня узгодженість з освітнім середовищем, у якому модель функціонуватиме; 6) простота – чим простіша модель, тим ближча вона до змодельованої реальності й тим зручніша у використанні; 7) адекватність – повнота, точність й істинність моделі для реалізації поставленої мети (Волик, 2005).

Нами визначені загальні вимоги до педагогічного моделювання, що сприятимуть ефективності формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни: 1) створення єдиного освітнього простору в процесі підготовки старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни; 2) реалізація системного, діяльнісного, компетентнісного, особистісно орієнтованого підходів, а також принципів неперервності та практичної зорієнтованості педагогічної освіти;

3) проведення діагностики рівня сформованості у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни.

Отже, пошук найбільш раціонального варіанту проектування моделі формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни здійснювався на основі вивчення різних підходів до вибору типу моделі, науково-обґрунтованого передбачення майбутнього стану педагогічної системи та її основних складників на основі знання тенденцій розвитку і появи нового змісту.

Процес проектування моделі формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни ґрунтується на таких теоретико-методологічних підходах: *системному* (Афанасьєв, 1975; Биков, 2009), який, будучи спеціальним методом наукового пізнання, дозволяє дослідити процес вивчення об'єктів і явищ як педагогічну систему з усіма притаманними їй специфічними властивостями, особливостями та закономірностями. Відповідно до системного підходу як методологічного підґрунтя нашого дослідження, системоутворювальні зв'язки між метою, завданнями, змістом, формами і методами формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни розглядаються не ізольовано, а у взаємодії усіх компонентів педагогічного процесу, що дає змогу виявляти їх загальні системні властивості та якісні характеристики; *діяльнісному* (Брушлинский, 1982; Виготский, 1996), який, будучи теоретико-методологічною стратегією нашого дослідження, дозволяє вивчити зміст, оптимізувати способи формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни, виявити шляхи практичного вдосконалення цієї педагогічної системи. Стосовно дослідження реалізація діяльнісного підходу передбачає врахування таких принципово важливих положень, як: зміст процесу формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни є неперервною зміною різних видів діяльності його суб'єктів, які перебувають у продуктивно-творчій взаємодії; діяльність суб'єктів у межах процесу формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни носить системний, цілеспрямований, творчий характер і визначається індивідуальними особливостями, мотивами старшокласників та потребує ство-

рення відповідних педагогічних умов; діяльність викладача предмета «Захист Вітчизни» ґрунтується на загальнодидактичних і специфічних принципах та спрямована на максимально повне розкриття внутрішніх ресурсів і потенціалу старшокласника; 4) розробка і використання педагогічних технологій щодо формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни в освітньому процесі ґрунтується на активній діяльності старшокласника, яка прямо або безпосередньо впливає на процес його всебічної підготовки (освітньої, фізичної, психологічної, соціальної, морально-духовної) до військової служби та захисту Вітчизни; *особистісно орієнтованому* (Бех, 2003; Сисоєва, 2001), який будучи методологічною орієнтацією нашого дослідження, через опору на систему взаємопов'язаних понять, ідей і способів дій уможливує забезпечення й підтримування процесу самопізнання та самореалізації особистості, розвиток неповторної індивідуальності. Використання загальних ідей особистісно орієнтованого підходу в межах дослідження, яке здійснювалося через реалізацію таких положень: особистісно орієнтований підхід виступає практико-орієнтованою тактикою процесу формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни, що дозволяє здійснити спеціальне проектування і реалізацію цього процесу; особистісно орієнтований підхід визначає специфічну педагогічну взаємодію старшокласників і викладача предмета «Захист Вітчизни», передбачає здійснення диференційованого відбору засобів, форм і методів організації навчально-пізнавальної діяльності з урахуванням особистісних й індивідуальних особливостей старшокласників, рівня їхньої інтелектуальної та ціннісно-мотиваційної сфери, а також уможливує створення ситуацій відкритості й успіху у вигляді креативної навчально-пізнавальної діяльності; результатом особистісно орієнтованого підходу є розвиток у старшокласників мотивації самореалізації, прагнення до збагачення і поповнення знань з військової справи, усвідомлення необхідності в оволодінні цими знаннями та вміннями; 4) *компетентнісному* (Вербицький, & Ларіонова, 2009), який зумовлює оновлення змісту навчання, спрямованість освітнього процесу на формування ключових та предметних компетентностей особистості, необхідних для успішної професійної

реалізації фахівця і розв'язання практико-орієнтованих завдань (Пошетун, 2004, с. 66). Компетентнісний підхід, будучи методологічною тактикою нашого дослідження, передбачає відображення двох складових готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни: діяльнісної, яка зважає на особливості діяльності, що спрямована на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни; 2) особистісної, яка враховує особистісні якості та здібності старшокласників, що формуються у процесі підготовки до військової служби та захисту Вітчизни.

Урахування цих теоретико-методологічних підходів дало нам змогу: по-перше, підійти до проектування структурно-функціональної моделі формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни як упорядкованої сукупності елементів, що розкривають структуру підготовки старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни у закладі загальної середньої освіти, а також внутрішні та зовнішні взаємозв'язки, поєднані спільною дидактичною метою; по-друге, розкрити цілісність і системність всебічної підготовки старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни у закладах загальної середньої освіти, виявити взаємозв'язки і взаємозалежність у загальній системі (надсистемі) підготовки старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни й об'єднати їх в єдину теоретичну основу; по-третє, здійснити комплексне дослідження процесу формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни й розробити ефективну структурно-функціональну модель цього процесу.

Складові теоретико-методологічної основи нашого дослідження, доповнені системним, діялісним, особистісно орієнтованим та компетентісним підходами, що застосовуються в органічній єдності, дозволяють розглянути процес формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни у різних аспектах і забезпечити його цілісність й ефективність.

Результати аналізу теоретичних джерел з проблеми формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни дозволили нам розробити авторську модель.

Відомо, що вибір виду та форми моделі (структурно-функціональна, формалізована, імітаційна) залежить від мети процесу такого моделювання. Серед загальних форм моделювання (текстова, описова, графічна, комбінована) нами обрана комбінована (графічно-описова у вигляді схеми) модель структурно-функціонального виду.

Основною ідеєю при моделюванні процесу формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни є розробка такої структурно-функціональної моделі, яка дозволяє підвищити ефективність цього процесу, привести його у відповідність до суспільних вимог й очікувань від реалізації положень, закладених у проекті Нової української школи.

Як зазначалося вище, склад структурно-функціональної моделі залежить від мети дослідження та дозволяє простежити різні сторони і характеристики об'єкта дослідження. Об'єктом моделювання нами визначено процес формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни, який здійснюється в межах загальної системи підготовки старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни.

Метою створення структурно-функціональної моделі формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни є розробка схематичної конструкції, яка упередметнює абстраговану структуру та реальний проєктований процес і результат. Таким чином, для того, щоб уявити досліджуваний процес у динаміці, нами була побудована й обґрунтована в авторському варіанті структурно-функціональна модель, яка дозволила відобразити: мету, завдання, методологічні підходи, структурні блоки (цільовий, концептуальний, прогностичний, формувальний, результативний), які завдяки впливу відповідних педагогічних умов, використанню навчально-методичного інструментарію уможливають отримання прогнзованого результату – високого рівня готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни (див. рис. 1).

Рис. 1 Структурно-функціональна модель формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни.

Розроблена структурно-функціональна модель характеризується такими *особливостями*:

1) *цілісністю*, що виявляється в єдності її об'єктивних (мети, завдань, змісту

підготовки старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни) і суб'єктивних складових (особливостей навчально-пізнавальної активності старшокласників, специфіки взаємодії викладачів предмета «Захист Вітчизни» і старшокласників);

2) *структурованістю*, що визначається єдністю її основних структурно-функціональних блоків (цільового, концептуального, прогностичного, формувального, результативного, системності та поетапністю *реалізації* моделі в умовах різнорівневого освітнього процесу);

3) *динамічністю*, тобто постійною зміною, розвитком, удосконаленням (оновленням змісту, форм і методів підготовки старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни);

4) *інтегративністю*, коли в організаційному аспекті – взаємозв'язок структурних блоків моделі відображає логіку досліджуваного процесу і забезпечує можливість його всебічного розгляду при співвіднесенні мети та результату;

5) *відтворюваністю*, що уможливорює відтворення в процесі підготовки старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни;

6) *адаптивністю*, тобто пристосованістю моделі до процесу формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни, що здійснюється в нових або змінених умовах.

Отже, запропонована структурно-функціональна модель оцінюється як спосіб, за допомогою якого викладачі предмета «Захист Вітчизни» будуватимуть освітній процес з метою підвищення рівня готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни.

Структурно-функціональна модель формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни побудована з урахуванням того, що, з одного боку, вона сама є доволі складною системою, з іншого – окремим компонентом більш широкої системи підготовки старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни. Тому спроектовані структурно-

функціональні блоки процесу формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни спрямовані як на розвиток загальноосвітніх компонентів змісту, так і на формування в старшокласників видів готовності (освітньої, фізичної, психологічної, соціальної, морально-духовної).

Структурно-функціональна модель формування готовності до військової служби та захисту Вітчизни розроблена на засадах системного, комплексного, середовищного, особистісно орієнтованого, діяльнісного та компетентнісного підходів і складається з 5 блоків:

- *I блок – цільовий блок;*
- *II блок – концептуальний блок;*
- *III блок – прогностичний блок;*
- *IV блок – формувальний блок;*
- *V блок – результативний блок.*

У цільовому блоці (I блок) структурно-функціональної моделі формування готовності до військової служби та захисту Вітчизни визначені цілі й завдання формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни у соціальному й особистісному вимірах; у концептуальному блоці моделі формування у школярів готовності до військової служби та захисту Вітчизни – визначені принципи та наукові підходи. У прогностичному блоці моделі – визначені компоненти, критерії, показники та рівні формування у школярів готовності до військової служби та захисту Вітчизни; у формувальному блоці моделі – визначені етапи, форми, засоби, методи та педагогічні умови формування у школярів готовності до військової служби та захисту Вітчизни; у результативному блоці – розкрита динаміка готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни.

Структурно-функціональна модель формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни побудована на організаційно-методичних засадах навчання та виховання у закладах загальної середньої освіти і відповідає основним завданням: комплексному, системному і цілеспрямованому впливу на особистість старшокласника з метою озброєння знаннями, уміннями та навичками з військової справи для всебічної підготовки (освітньої, фізичної, психологічної, соці-

льної, морально-духовної) до військової служби та захисту Вітчизни. Застосування системного підходу забезпечує ієрархічність побудованої моделі, можливість розгляду процесу з формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни як цілісної системи та як сукупності елементів; виокремлення окремої структури та вивчення її зв'язків з іншими елементами педагогічної системи; утворення модулів у межах педагогічної системи формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни; врахування мінливості та варіативності в межах окремої структури педагогічної системи, точного визначення кінцевої мети діяльності педагогічної системи тощо (Бузінська, 2011).

Комплексний підхід дозволяє розглядати досліджувані об'єкти в єдності цілого і його частин. Спираючись на комплексний підхід, можна розглядати готовність до захисту Вітчизни як цілісне явище, що складається із взаємопов'язаних складових готовності до захисту Вітчизни – освітньої, фізичної, психологічної, соціальної та духовної. І тому вивчення проблеми формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни є комплексним явищем. Середовищний підхід вимагає враховувати умови освітнього середовища, в яких здійснюється діяльність учнівського та педагогічного колективів щодо формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни. Діяльнісний підхід необхідний для обґрунтування функціонування всієї структурно-функціональної моделі формування готовності до захисту Вітчизни. Згідно з припущенням вченого О. Леонтьєва, формування будь-якого психічного утворення відбувається тільки в діяльності (Леонтьєв, 1975). Застосування діяльнісного підходу спрямовує всю систему, в тому числі й засоби здійснення педагогічного процесу на організацію діяльності щодо підготовки старшокласників для захисту Вітчизни. Використання особистісно орієнтованого підходу забезпечує врахування індивідуальних, вікових та статевих особливостей учнів.

Компетентнісний підхід полягає у взаємозв'язаному формуванні у старшокласників ключових та предметних компонентностей; логічної послідовності й достатності засвоєння старшокласниками предметних компонентностей; орієнтації під час реалі-

зації у процесі формування готовності до захисту Вітчизни на особистість старшокласника як на мету, результат і головний критерій його ефективності. Цей підхід вимагає вивчення і врахування потенційних можливостей та інтересів у процесі формування готовності до захисту Вітчизни та конкретизується в індивідуальному та диференційованому підходах.

Узагальнюючи результати теоретичних розвідок щодо використання загальнопедагогічних принципів, нами також виділені принципи, що складають загальнодидактичне підґрунтя процесу формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни, зокрема: цілеспрямованості, інтегративності, неперервності та послідовності, варіативності, спрямованості на самовдосконалення в процесі діяльності, що спрямована на підготовку старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни.

Принцип цілеспрямованості означає, що напрями і результати вдосконалення процесу формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни і його окремих компонентів мають бути адекватними цілям навчання. При цьому зміст навчання має бути спрямований на реалізацію цілей професійної освіти майбутнього викладача, формування його наукового світогляду, фахової компетентності, а також досягнення гарантованого рівня психолого-педагогічної і методичної підготовки, необхідних для активізації та підвищення ефективності освітнього процесу в закладі загальної середньої освіти.

Принцип інтегративності передбачає взаємозв'язок міждисциплінарних наукових знань фундаментального і прикладного характеру, єдність цілей, змісту, форм і методів підготовки старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни. У змістовному аспекті цей принцип реалізується при забезпеченні формування єдності когнітивного, емоційного та діяльнісного компонентів готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни. В організаційному аспекті цей принцип передбачає дотримання органічної єдності й оптимального поєднання різних форм і методів організації освітнього процесу, що спрямований на підготовку старшокласників до військової

служби та захисту Вітчизни. Реалізація цього принципу дозволяє створити у старшокласників цілісність знань, умінь та навичок з військової справи.

Принцип неперервності та послідовності враховує часовий і просторовий зв'язок етапів, ступенів підготовки старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни, їхню неперервність і дискретність (переривчастість). У процесі підготовки старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни неперервність означає поступове набуття старшокласниками нових знань, умінь і навичок з військової справи й формування в них особистісно значущих якостей. Дискретність дозволяє спостерігати певну завершеність і етапність розвитку зазначеного процесу. Дотримання цього принципу забезпечує, насамперед, єдність освітньої, фізичної, психологічної, соціальної та морально-духовної підготовки старшокласників у процесі формування готовності до військової служби та захисту Вітчизни.

Принцип варіативності передбачає таку організацію педагогічного процесу, при якій ураховувалися б не лише загальні особливості в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни, а також їхні індивідуальні характеристики. Це стає можливим при виконанні ними комплексу загальних та індивідуальних завдань, що відображають інтереси окремих старшокласників і сприяють формуванню індивідуального стилю педагогічної діяльності. Диференціація форм і методів, які застосовуються в процесі підготовки старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни на основі врахування різних чинників (рівня підготовки, індивідуальних особливостей старшокласників, впливу педагогічних умов тощо), також детермінує розмаїття способів досягнення мети досліджуваного процесу.

Крім загальнодидактичних принципів слід ураховувати *методичні принципи*, що безпосередньо впливають на підготовку старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни, а саме: принцип науковості, свідомості, активності, наочності. *Принцип науковості* передбачає вивчення системи знань з військової справи, закономірностей розвитку психофізичних якостей, можливостей підвищення освітньої, фізичної, психологіч-

ної, морально-духовної готовності до військової служби та захисту Вітчизни. Цей принцип також вимагає розкриття причинно-наслідкових зв'язків явищ, процесів та проникнення в їхню сутність.

Принцип свідомості та активності налаштовує на формування у старшокласників стійкого інтересу до занять, спрямованих на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни; розуміння важливості стану готовності особистості до військової служби та захисту Вітчизни у протизагальному стану неготовності до військової служби та захисту Вітчизни; усвідомленість змісту поняття «готовність до захисту Вітчизни». Дотримання цього принципу в дослідженні передбачає від викладача предмета «Захист Вітчизни» створення суттєвих мотивів і значущої мети, які стимулюють стійкі й здорові інтереси до діяльності, що спрямована на підготовку старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни. Реалізація цього принципу потребує від тих, хто займається у спортивних секціях та гуртках з військово-прикладних видів спорту, розвитку самоаналізу, самооцінки, самоконтролю діяльності. Важливими ознаками активності є ініціатива, самостійність і творчість, які забезпечуються не тільки індивідуально, а й колективно під час організації групових видів навчально-виховної роботи.

Принцип наочності передбачає формування у старшокласників розвитку умінь і навичок з військової справи, зобов'язує вибудовувати навчально-виховний процес із залученням і використанням різних органів відчуття до процесу аналізу і сприймання навчальної інформації.

Крім методичних принципів, використовуються й *виховні принципи*, які безпосередньо впливають на підготовку старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни. Основними виховними принципами є: принцип національної спрямованості, принцип гуманізації виховного процесу, принцип самоактивності й саморегуляції, принцип політкультурності, принцип соціальної відповідності, принцип історичної і соціальної пам'яті.

Принцип національної спрямованості передбачає формування національної самосвідомості, виховання любові до рідної землі, українського війська, українського народу, шанобливого

ставлення до його культури, державних символів, поваги, толерантності до культури усіх народів, які населяють Україну; здатності зберігати свою національну ідентичність, пишатися приналежністю до українського народу, брати участь у розбудові та захисті своєї держави.

Принцип гуманізації виховного процесу означає, що вихователь зосереджує увагу на дитині як вищій цінності, враховує її вікові та індивідуальні особливості й можливості, не форсує її розвиток, спонукає до самостійності, задовольняє базові потреби дитини; виробляє індивідуальну програму її розвитку, стимулює її свідоме ставлення до своєї поведінки, діяльності, патріотичних цінностей.

Принцип самоактивності й саморегуляції сприяє розвитку у вихованця суб'єктивних характеристик; формує здатність до критичності й самокритичності, до прийняття самостійних рішень, поступово виробляє громадську позицію особистості, почуття відповідальності за її реалізацію в діях та вчинках.

Принцип полікультурності передбачає інтегрованість української культури у європейський та світовий простір, створення для цього відповідних передумов; формування у дітей та учнівської молоді відкритості, толерантного ставлення до відмінних від національних ідей, цінностей, до культури, мистецтва, вірування інших народів; здатності диференціювати спільне і відмінне в різних культурах, спроможності сприймати українську культуру як невід'ємну складову загальнолюдської культури.

Принцип соціальної відповідності обумовлює необхідність узгодженості змісту і методів військово-патріотичного виховання реальній соціальній ситуації, в якій організовується виховний процес. *Принцип історичної і соціальної пам'яті* спрямований на збереження духовно-моральної і культурно-історичної спадщини українців та відтворює її у реконструйованих і осучаснених формах і методах діяльності. *Принцип міжпоколінної наступності* зберігає для нащадків зразки української культури, етнокультури народів, що живуть в Україні.

У прогностичному блоці структурно-функціональної моделі формування у старшокласників готовності до військової служби

та захисту Вітчизни визначені й функціонально пов'язані між собою компоненти готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни: когнітивний – усвідомлення готовності до військової служби та захисту Вітчизни як важливої складової життєдіяльності; розуміння важливості стану готовності особистості до військової служби та захисту Вітчизни у протизагрозі стану неготовності до військової служби та захисту Вітчизни; знання історії українського війська, розуміння його ролі у відстоюванні ідеалів свободи, державності, незалежності та територіальної цілісності України; емоційно-ціннісний – інтерес до діяльності, спрямованої на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни; радісне переживання в процесі діяльності, спрямованої на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни; бажання брати участь у різних формах військово-оборонної діяльності; мотиваційний критерій (компонент довільного імпульсу) – готовність до військової служби та захисту Вітчизни як морально-етична мотивація особистості до виконання військового обов'язку; прагнення до самовдосконалення в процесі діяльності, спрямованої на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни; вольове прагнення брати участь у різних формах діяльності спрямованої на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни; *діяльнісно-практичний критерій* – активність у проведенні пошукової роботи, в процесі вивчення предмета «Захист Вітчизни», вивчення історії України, Збройних Сил України; прояв поважного ставлення до національних символів України, ветеранів Другої світової війни, людей похилого віку, учасників АТО, дітей війни; активна участь у туристських походах, змаганнях з військово-прикладних та військово-патріотичних спортивних іграх «Хортинг-Патріот», «Сокіл» («Джура») та інших.

Формуючий блок структурно-функціональної моделі визначався чотирма етапами організації підготовки старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни. Відповідно до визначених у структурно-функціональній моделі формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни (пошукового, діагностично-прогностичного, апробаційного та результативно-підсумкового етапу) представлено реалізацію

розробленої нами методики через проходження зазначених етапів організації підготовки старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни.

Перший етап – пошуковий (когнітивний), суть якого полягає у первинному формулюванні мети щодо формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни, здатних реалізувати творчий потенціал, активно використовуючи усвідомлення готовності до військової служби та захисту Вітчизни як важливої складової життєдіяльності, розуміння ними важливості стану готовності особистості до військової служби та захисту Вітчизни у протигагу стану неготовності до військової служби та захисту Вітчизни.

Другий етап – діагностично-прогностичний (творчий) – це етап діагностики, розроблення структурно-функціональної моделі формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни, яка визначає підходи до використання методів навчання і виховання, зосередження не на тому, щоб вчити, а на тому, щоб вчитися і використовувати активні методи навчання з формуванням мотивації старшокласників до діяльності, що спрямована на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни; визначення основних критеріїв, компонентів та рівнів сформованості всебічної готовності (освітньої, фізичної, психологічної, соціальної, морально-духовної) до військової служби та захисту Вітчизни; формування інтересу до занять військово-прикладними видами спорту, потреби реалізувати у процесі підготовки до військової служби та захисту Вітчизни свої можливості й здібності.

Третій етап – апробаційний (продуктивний) – на цьому етапі впроваджено структурно-функціональну модель формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни, а також охарактеризовані зміст, форми і методи формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни в процесі проведення занять з предмета «Захист Вітчизни» та в процесі проведення занять у гуртках та секціях з військово-прикладних видів спорту.

Четвертий етап – результативно-підсумковий (рефлексивний) – оцінювання досягнень прогнозованого результату у фор-

муванні в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни, який проявляється в освітній, фізичній, психологічній, соціальній та морально-духовній готовності до військової служби та захисту Вітчизни.

На четвертому етапі також розглядаються методи формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни. Спираючись на визначення педагогічних методів в «Українському педагогічному словнику» С. Гончаренка, зазначимо, що метод – це «спосіб організації практичного й теоретичного освоєння дійсності, зумовлений закономірностями розглядуваного об'єкта» (Гончаренко, 1997, с. 205). Під методами виховання автор розуміє науково обґрунтовану «сукупність найбільш загальних способів розв'язання виховних завдань і здійснення виховних взаємодій, способів взаємопов'язаної діяльності вихователів і вихованців, спрямованих на досягнення цілей виховання; сукупність специфічних способів і прийомів виховної роботи, які використовуються в процесі формування особистісних якостей учнів для розвитку їхньої свідомості, мотиваційної сфери й потреб, для вироблення навичок і звичок поведінки і діяльності, а також корекції і вдосконалення» (Гончаренко, 1997, с. 205).

Аналогічне визначення методів виховання наведено і в останньому педагогічному виданні «Енциклопедії освіти» за редакцією В. Кременя (Кремень, 2008, с. 488). Приведена класифікація методів виховання дозволяє з'ясувати їхні загальні й специфічні, теоретичні й практичні особливості. У теорії і практиці виховання найбільш поширеною є класифікація методів виховання за їхньою функцією у формуванні особистості з основною метою і завданнями виховного процесу. В енциклопедії виокремлюються такі групи методів: методи формування свідомості та ціннісних орієнтацій, методи формування суспільної поведінки (позитивного досвіду), методи стимулювання діяльності й поведінки, методи контролю й аналізу ефективності виховання (Кремень, 2008). До складу першої групи належать такі методи, як переконування, позитивного прикладу, ціннісно-сміслових настанов і порад. Реалізація цієї групи забезпечується методами оповідання, бесіди, лекції, дискусії, диспуту, прикладу. До другої групи відносяться методи педагогічної вимоги,

громадської думки, вправлення, привчання, доручення, створення виховуючих ситуацій. Основу третьої групи утворюють методи змагання, емоційного впливу, заохочення, покарання, рольова гра, дискусія тощо. До четвертої групи контролю й аналізу ефективності виховання належать методи спостереження, бесіда, самоаналіз, самооцінка, самоконтроль, самокорекція.

В умовах освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти наведені групи методів виховання, які реалізуються у взаємопов'язаній єдності. У педагогічній діяльності, спрямованій на формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни добір методів виховання здійснюється відповідно до логіки функціонування педагогічної системи формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни у закладах загальної середньої освіти. Для досягнення мети структурно-функціональної моделі формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни визначені стратегічні способи, які відповідають трьом педагогічним факторам, що задіяні у системі формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни закладів загальної середньої освіти: створення середовища військово-патріотичного виховання старшокласників у закладах загальної середньої освіти; організація діяльності педагогічного колективу, спрямованої на формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни (навчальна і виховна); організація діяльності учнівського колективу, спрямованої на формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни (навчальна і виховна).

Відповідно теоретичного дослідження з проблеми формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни для створення сприятливого середовища у закладах загальної середньої освіти для успішного формування готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни необхідна навчально-матеріальна база:

– кабінетів з предмета «Захист Вітчизни», кімната для зберігання зброї, стрілецький тир, стройовий майданчик, навчальні місця для занять з вогневої підготовки, місце для метання ручних гранат, навчально-тренувальний комплекс для практичних занять та тренувань з основ військової справи, виносне навчаль-

не обладнання, єдина смуга перешкод, плакати для викладання предмета «Захист Вітчизни, спортзал, тренажерний зал та стадіон.

- використання педагогічних технологій, спрямованих на військову підготовку та військово-патріотичне виховання старшокласників;

- використання ігрового і змагального методів, створення ситуацій успіху, стимулювання, мотивування, заохочення, привчання, переконання, прилучення до занять Національною дитячо-юнацькою військово-спортивною грою «Хортинг-Патріот», Всеукраїнською дитячо-юнацькою військово-патріотичною грою «Сокіл» («Джура»);

- використання наявності демократичних взаємовідносин між учнівським та педагогічним колективами загальноосвітнього навчального закладу.

Організація діяльності викладачів предмета «Захист Вітчизни», керівників гуртків та тренерів секцій з військово-прикладних видів спорту, спрямованих на формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни:

- психологічна готовність викладачів предмета «Захист Вітчизни», керівників гуртків та тренерів секцій з військово-прикладних видів спорту до діяльності, спрямованої на формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни в закладах загальної середньої освіти, яка необхідна для формування позитивної мотивації до педагогічної діяльності;

- методична підготовка викладачів предмета «Захист Вітчизни», керівників гуртків та тренерів секцій з військово-прикладних видів спорту до застосування активних та інтерактивних методів навчання і виховання, систематичного контролю за способами життя учнів, застосування методів стимулювання, мотивування, заохочення щодо діяльності спрямованої на формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни.

У діяльності учнівського колективу закладу загальної середньої освіти необхідно забезпечити:

- посилення інтересу старшокласників щодо вивчення предмета «Захист Вітчизни»;

- сформованість мотивації старшокласників до участі в різних позаурочних заходах, спрямованих на формування готовності до військової служби та захисту Вітчизни;

- спрямування діяльності учнівського самоврядування на процес формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни;

- підтримку ініціативності, активності та самостійності учнів у діяльності, що спрямована на формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни.

Досягнення результату реалізації структурно-функціональної моделі формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни оцінюється у змінах рівнів сформованості в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни.

Опосередкованими індикаторами ефективності впровадження структурно-функціональної моделі формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни можуть слугувати:

- просторово-предметна достатність для організації і проведення діяльності, спрямованої на формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни в закладах загальної середньої освіти;

- насичення змісту предмета «Захист Вітчизни» та предметів гуманітарного циклу інформацією, що стосується готовності до захисту Вітчизни та військово-патріотичного виховання;

- частка викладачів предмета «Захист Вітчизни», керівників гуртків та тренерів секцій з військово-прикладних видів спорту, які мають психологічну і методичну підготовку до проведення діяльності, спрямованої на формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни;

- динаміка проявів показників, характеристик, навичок різних видів готовності (освітньої, фізичної, психологічної, соціальної, морально-духовної) до військової служби та захисту Вітчизни;

– інтерес старшокласників до вивчення предмета «Захист Вітчизни», до діяльності, що спрямована на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни;

– частка старшокласників, що займаються в позаурочний час у гуртках, секціях, на факультативах військово-патріотичного спрямування і військово-прикладних видів спорту;

– рівень активності старшокласників у процесі організації та проведення діяльності, що спрямована на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни;

– залучення різних фахівців з військової справи до формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни (ветеранів АТО, ООС – Антитерористичної операції, Операції об'єднаних сил).

Структурно-функціональна модель формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни вимагає відповідного науково-методичного забезпечення. Поділяючи думку Л. Лук'янової, науково-методичне забезпечення будемо розглядати як «бінарне поняття за наявності рівноцінного поєднання як наукового, так і методичного підходів» (Лук'янова, 2006, с. 203). Науковому забезпеченню відповідають теоретичні засади формування готовності до захисту Вітчизни, насамперед щодо змісту цього процесу, а методичному – практичне наповнення, що необхідне для реалізації структурно-функціональної моделі формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни. Отже, у подальшому дослідженні передбачено визначення змістово-технологічних аспектів процесу формування в старшокласників загальноосвітніх початкових закладів готовності до військової служби та захисту Вітчизни.

Література

1. Афанасьев, В. Г. (1975). *Человек в системах управления*. Москва: Знамя.

2. Бершадский, М. Е., & Гузеев, В. В. (2003). *Дидактические и психологические основания образовательной технологии*. Москва: Центр «Педагогический поиск».

3. Бех, І. Д. (2003). *Виховання особистості. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади*. (Кн. 1). Київ: Либідь.

4. Биков, В. Ю. (2009). *Моделі організаційних систем відкритої освіти*. (Монографія). Київ.: Атіка.

5. Брушлинский, А.В. (1982). Мышление как процесс и проблема деятельности. *Вопросы психологии*, 2.

6. Бузінська, Я. М. (2011). *Підготовка майбутніх учителів до реалізації міжпредметних зв'язків у початковій школі*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Ялта.

7. Бусел, В. Т. (2003). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ: Ірпінь: ВТФ, Перун.

8. Вербицкий, А. А., & Ларионова, О. Г., (2009). *Личностный и компетентный подходы в образовании: проблемы интеграции*. Москва: Логос.

9. Волик, Л. В. (2005). *Підготовка майбутніх учителів початкової школи до полікультурного виховання учнів*: (Дис. канд. пед. наук). Київ.

10. Выготский, Л. С. (1996). *Педагогическая психология*. Давыдова В. В. (Ред.) Москва.: Педагогика-Пресс.

11. Гончаренко, С. У. (1997). *Український педагогічний словник*. Київ: Либідь.

12. Давыдов, В. В., & Рахимов, О. Х.-А., (2002). Теоретические и методические основы моделирования процесса профессиональной подготовки специалиста. *Инновации в образовании*, 2.

13. Дахин, А. Н. (2005). *Педагогическое моделирование*. (Монография). Новосибирск: Изд-во НИПКиПРО.

14. Дутка, Г. Я. (2009). *Педагогіка, математика, економіка. Словник базових термінів*. Київ: УБС НБУ.

15. Зак, А. З. (1982). Как определить уровень развития мышления школьников. Москва: Знание.

16. Зотов, А. Ф. (1976). *Идеализированная модель как основа научной теории. Вопросы повышения эффективности теоретических исследований в педагогической науке*. Москва: Педагогика.

17. Кремень, В. Г. (2008). *Енциклопедія освіти*. Київ: Юрінком Інтер.

18. Кузьмина, Н. В. (1998). *Акмеология. Энциклопедия профессионального образования*. Батышева С. Я. (Ред). Москва: АПО.

19. Лагунова, М. В. & Юрченко, Т. В., (2011). *Управление познавательной деятельностью студентов в информационно-образовательной среде вуза*. (Монография). Н. Новгород: ННГАСУ.

20. Леонтьев, А. Н. (1975). *Деятельность. Сознание. Личность*. Москва: Политиздат.

21. Лодатко, Є. О. (2010). *Моделювання педагогічних систем і процесів*. (Монографія). Слов'янськ: СДПУ.

22. Лук'янова, Л. Б. (2006). *Екологічна освіта у проофесійно-технічних навчальних закладах: теоретичний і практичний аспекти*. Київ: Міленіум.

23. Пидкасистый, П. И. (2008). *Педагогика*. (Учебное пособие). Москва: Высшее образование.

24. Полонский, В. М. (1995). *Научно-педагогическая информация: словарь-справочник*. Москва: Новая школа.

25. Пометун, О. І. (2004). *Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи*. О.В. Овчарук (Ред.) Київ: «К.І.С.».

26. Сисоєва, С. О., & Соколова І. В. (2010). *Проблеми неперервної професійної освіти: тезаурус наукового дослідження: наук. видання*. Київ: Вид. Дім «ЕКМО».

27. Сисоєва, С. О. (2001). *Творчий розвиток учнів у контексті особистісно орієнтованого навчання. Гуманітарні науки*, 1.

28. Скрипченко, О. В., Долинська, Л. В., & Огороднійчук, З. В., (2001). *Вікова та педагогічна психологія*. (Навчальний посібник). Київ: Просвіта.

29. Тесленко, А. Н. (2010). *Педагогика*. (Учебное пособие). Астана: ЕАГИ.

30. Тестов, В. А. (2004). «Жёсткие» и «мягкие» модели обучения. *Педагогика*, 8.

31. *Философский энциклопедический словарь (1983)*. (Ред. Л.Ф. Ильичев.). Москва: Сов. энциклопедия.

32. Хоружа, Л. Л. (2003). *Етична компетентність майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика*. (Монографія). Київ: Преса України.

33. Штофф, В. А. (1963). *Роль моделі в познанні*. Ленинград: ЛГУ.

34. Яковлев, Е. В., & Яковлева, Н. О., (2006). *Педагогическая концепция: методологические аспекты построения*. Москва: Владос.

Контрольні запитання

1. Яка сутність педагогічної структурно-функціональної моделі?

2. З яких компонентів складається структурно-функціональна модель формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни?

3. Який зміст цільового блоку структурно-функціональної моделі формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни ?

4. Який зміст концептуального блоку структурно-функціональної моделі формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни?

5. Який зміст прогностичного блоку структурно-функціональної моделі формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни?

6. Який зміст формувального блоку структурно-функціональної моделі формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни?

7. Які критерії, показники та рівні формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни?

8. Які етапи формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни ?

9. Які педагогічні умови формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни?

10. Які педагогічні засоби формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни?

2.3. Освітнє середовище формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни

Проблеми організації освітнього середовища знайшли відображення у працях багатьох дослідників минулого і сьогодення. На думку вчених опосередкований вплив середовища справляє на особистість потужніший ефект порівняно з безпосередніми виховними впливами. На значенні соціального оточення для розвитку дитини наголошував ще Л. Виготський: учитель може бути безсилим у безпосередньому впливові на учня, але вчитель має безліч можливостей для опосередкованого впливу на учня через соціальне середовище.

Те, що не тільки середовище впливає на людину, а й людям під силу змінювати середовище, стверджував С. Рубінштейн (Рубінштейн, 1999). Людина не лише об'єкт різних впливів, але й суб'єкт, який, змінюючи середовище, змінює і свою особистість, свідомо регулюючи власну поведінку. Тому розвиток людини є становленням особистості, яка залучена до різних взаємовідносин із соціальним оточенням і середовищем. Ідеї С. Рубінштейна про можливості зміни середовища для потреб діяльності людини пояснюють увагу до освітнього середовища як фактора, необхідного для успішного процесу виховання в старшокласників ціннісного ставлення до військової служби та захисту Вітчизни в закладах загальної середньої освіти.

Сучасні теоретичні та методичні питання щодо організації і функціонування освітнього середовища досліджують педагоги, психологи та соціологи. В їхніх працях застосовуються різні методологічні підходи щодо вивчення, моделювання та проектування освітнього середовища. У свою чергу це спричинило появу різних поглядів на сутність, структуру, зв'язки та психолого-педагогічні можливості освітнього середовища.

З кінця XX століття в понятійний апарат гуманітарних наук активно запроваджуються терміни «освітнє середовище», «освітній простір», «виховне середовище», «виховний простір» тощо. Проте потрібно зазначити, що єдиної точки зору на трактування цих понять не існує. Відтак постає нагальна необхідність у теоретичному аналізі сутності понять «середовище» та «простір».

Філософська категорія поняття простору визначається разом із часом як невід'ємний атрибут матерії, як одна з основних об'єктивних форм існування матерії, що характеризується протяжністю, структурністю та співіснуванням і взаємодією елементів у всіх матеріальних системах. У «Філософському енциклопедичному словнику» зазначається, що простір має такі загальні властивості, як об'єктивність і незалежність від свідомості людини, абсолютність як атрибут матерії, нерозривний зв'язок із рухом матерії, залежність від структурних зв'язків і процесів розвитку в матеріальних системах, неперервність (руху, впливу) та відносна перервність (роздільне існування матеріальних об'єктів і систем), тривимірність тощо. У контексті нашого дослідження щодо формування у старшокласників ціннісного ставлення до військової служби та захисту Вітчизни важливо пам'ятати, що простір кожної матеріальної системи незамкнений і пов'язаний із простором інших систем, що простір може існувати без людини (Іль'чов, Федосєєв, Корольов, & Панов, 1983, с. 541).

Як зауважує А. Цимбалару, на сучасному етапі розвитку науки виокремлюються три напрями сучасного філософського розуміння простору: – об'єкт (картина світу як сукупність зовнішніх об'єктів), простір як місце, здатне щось уміщувати (протяжність і об'єм простору), суб'єктне (світ є представленнястю почуттів і роздумів суб'єктів), простір як система ставлень між суб'єктом та об'єктами; діяльністю (суб'єкт і об'єкт поєднуються діяльністю, що створює не лише речі, а і їхні смисли), простір як система відношень між об'єктами (Цимбалару, 2007).

Отже, простір виражає відношення між існуючими об'єктами, порядок їхнього розташування, щільність, площину, структуру та характеризує всі форми й траєкторії руху матерії, визначає предметну дійсність, у якій існують різні «інститути соціалізації» (сім'я, школа, трудові колективи тощо) (Асмолов, 1990). У тлумачних словниках під середовищем розуміють «речовини, тіла, що заповнюють який-небудь простір і мають певні властивості» (Калашников, 2005), або «сукупність природних умов, у яких відбувається життєдіяльність якого-небудь організму; соціально-побутові умови життя людини, оточення...» (Бусел, 2003, с. 1116). Отже, середовище розглядають науковці як ото-

чення людини; навколишнє середовище, соціальне середовище, життєве середовище, виробниче середовище тощо. За допомогою прикметників підкреслюється конкретна ознака середовища, наприклад: навколишнє – як сукупність природних, технологічних і соціальних умов існування людського суспільства; виробниче – як сукупність фізичних, хімічних, біологічних і соціальних чинників, що впливають на людину в процесі її трудової діяльності; зовнішнє – як середовище, що оточує об'єкт (Бусел, 2003); соціальне середовище – як сукупність суспільних, матеріальних і духовних умов існування, формування й діяльності людини (Ільїчов, Федосєєв, Корольов, & Панов, 1983, с. 651). Таким чином, середовище є упорядкованою та однорідною за конкретною ознакою частиною простору.

У психолого-педагогічній літературі щодо використання понять «простір» і «середовище» серед науковців існують дві протилежні думки: деякі вчені вживають ці поняття як синоніми (Приходченко, 2008; Селіванова, 2000), інші науковці вважають ці поняття близькими, але не тотожними (Александрова, 2005, с. 210–220; Демакова, 2007). Найбільш поширеним є використання таких понять, як «освітній простір», «освітнє середовище» та «виховний простір», «виховне середовище». Отже, «простір» і «середовище» набувають конкретних ознак й уточнюються за допомогою прикметників від базових понять «освіта» і «виховання».

У випадку трактування «освітнього простору» та «освітнього середовища» як різних понять щодо їхньої підпорядкованості існують також протилежні погляди науковців. У деяких працях ми зустрічаємо більш широке розуміння «освітнього середовища», наприклад, як реальності, а «освітнього простору» – як результату засвоєння цієї реальності (Панов, 2007), в інших – більш загальним є поняття «освітній простір», до якого як складова входить «освітнє середовище» (Приходченко, 2008).

Більшість науковців визначає освітнє середовище, як сукупність об'єктивних зовнішніх умов, факторів, соціальних об'єктів, необхідних для успішного функціонування освіти; це система впливів та умов формування особистості, а також можливостей її розвитку, які містяться в соціальному і просторово-предметному оточенні. Відтак освітнє середовище можна визна-

чити як систему умов існування, формування і діяльності особистості в процесі засвоєння нею конкретної системи наукових знань, практичних умінь і навичок; як систему умов виховання й навчання особистості.

Зважаючи на філософське тлумачення простору, вважаємо, що освітній простір також має характеризуватися протяжністю, структурністю та співіснуванням і взаємодією елементів у всіх суспільних системах. Отже, освітній простір уміщує освітнє середовище, а саме конкретні умови існування, формування і діяльності особистості в галузі освіти.

Якщо в контексті нашого дослідження виховання розглядаємо як залучення вихованця до системи цінностей, вироблених людством (Бех, 2008), то виховне середовище можна трактувати як систему умов для залучення вихованця до цінностей людства. Тоді виховний простір слід розуміти як сукупність зовнішніх об'єктів, педагогічну реальність, в якій співіснують і взаємодіють усі елементи діяльності забезпечення процесу залучення вихованця до системи загальновизнаних цінностей.

Для педагогічного пояснення цих понять провідним вважаємо висновок про те, що середовище обов'язково передбачає людину, в ньому відбувається взаємовплив та взаємодія оточення і людини, а простір не передбачає обов'язкового включення людини до нього. Відтак можна констатувати, що простір може існувати без людини, як незалежний від свідомості об'єкт, середовище – ні; середовище – частина простору, а не навпаки.

Таким чином, у процесі аналізу визначень і тлумачень «освітній простір» і «освітнє середовище», «виховний простір» і «виховне середовище» ми дійшли висновку, що ці поняття не є тотожними. Між цими поняттями ми визначаємо таке співвідношення: виховний простір підпорядковується освітньому, освітній та виховний простір містять відповідні середовища.

Значення середовища як одного з факторів освіти досліджено у працях багатьох науковців. На думку Б. Бім-Бада, навчання і виховання в умовах особливої організації оточення для учнів можна розглядати як найбільш ефективний принцип педагогіки. Науковець зазначає, що суть навчального і виховного середовища – у потрібному впливі не на дітей, а на обстановку, що їх оточує, середовище їх ньюїттедіяльності. У результаті

навчання і виховання «добру» освіту дає лише самостійна взаємодія дитини із середовищем, в яке раніше закладені умови для «правильного мислення» (Бім-Бад, 2001, с. 28–48).

Освітнє середовище виступає невід'ємною частиною культури. Так Є. Бондаревська зазначає, що функції виховання полягають у створенні різних культурних середовищ, де відбуватиметься розвиток дитини і набуття нею досвіду культуровідповідної поведінки (Бондаревська, 2018).

Результати аналізу наукових праць Дж. Гібсона (Гібсон, 1988) щодо вивчення навколишнього середовища як сукупності зовнішніх факторів впливу на життєдіяльність живих організмів сприяли появі й розвитку екологічного підходу в психолого-педагогічних дослідженнях «середовища існування і розвитку людини». Теорія можливостей Дж. Гібсона підкреслила активність людини-суб'єкта в реальному «життєвому» середовищі, продемонструвала зв'язок між суб'єктом і середовищем, який проявляється по-різному, залежно від властивостей суб'єкта і середовища. Обґрунтування висновку щодо можливості людини змінювати середовище відповідно до поставлених нею мети та завдань здійснено відповідно до положень теорії Дж. Гібсона.

Екологічний підхід щодо освітнього середовища досліджується багатьма науковцями, зокрема сучасними російськими психологами і педагогами: Б. Бім-Бад, Ю. Мануйлов, В. Панов, Н. Селіванова, В. Ясвін (Бім-Бад, 2001, с. 28–48; Панов, 2007; Селіванова, 2000, Ясвін, 2001). Результатами їхніх досліджень є такі методологічні розробки, які в контексті наших досліджень заслуговують на увагу. Це насамперед середовищний підхід та концептуально-структурні моделі освітнього середовища. Всебічний аналіз виховних можливостей середовища здійснив Ю. Мануйлов, який розглядав засоби організації середовища та оптимізацію його впливу на особистість дитини (Мануйлов, 2000, с. 36–41). Науковець включає у структуру середовища такі провідні поняття, як «стихія», «ніша», «спосіб життя», «особистість», «дії». Середовище визначає з функціональної точки зору як те, серед чого перебуває суб'єкт і за допомогою чого формується його спосіб життя, що опосередковує його розвиток і надає ознак типізації цього середовища. На думку Ю. Мануйлова, «ніша» може бути природною, соціальною, культурною та

надавати конкретний набір можливостей, який дозволяє учням задовольняти свої потреби. «Стихія» ж розглядається як зовнішньо неорганізована сила, що існує у вигляді якого-небудь руху, інформаційного потоку, хвилі інтересу тощо. Стихії притаманні формувальна сила й детермінантність вибору учнями можливості саморозвитку. Тому стихії можуть бути конструктивними, позитивними й руйнівними. Як наголошує Ю. Мануйлов, середовище стає засобом виховання лише за належних значень його ніш. Значення середовища формуються під впливом стихій завдяки реальним творчим діям суб'єкта. Отже, в розрізі нашого дослідження ми розглядаємо середовищний підхід як додатковий у створенні педагогічних умов щодо виховання в старшокласників ціннісного ставлення до військової служби та захисту Вітчизни.

Представник екологічної психології В. Ясвін (Ясвін, 2001) вважає, що змінити поведінку людини без зміни середовища, яке спричинило конкретну проблему, можна лише тимчасово. Тому говорити про стабільність поведінки, сформованість конкретного особистісного утворення (мотивації, ставлення тощо) не видається можливим. Аналогічних поглядів дотримуються психологи (А. Бандура, У. Джеймс, Д. Роттер). Вони зокрема наголошують, що поведінка людини залежить від особистісних особливостей, характеру конкретної ситуації та їхнього взаємного впливу. Отже, розвиток особистості багато в чому залежить від конкретного соціального та освітнього середовища.

Аналіз перших авторських підходів щодо розробки структури освітнього середовища здійснив В. Ясвін у своїй роботі «Освітнє середовище: від моделювання до проектування» (Ясвін, 2001). Автор у своїй роботі аналізує структурні моделі освітнього середовища, які розроблені Г. Ковальовим та Є. Смоленською. У структурній моделі Г. Ковальова та Є. Смоленської освітнє середовище складається з фізичного оточення, людських факторів і програми навчання. До фізичного оточення автор відносить будівельно-архітектурні особливості навчального закладу; до людських факторів – просторову й соціальну густину серед суб'єктів навчально-виховного процесу, особистісні характеристики та успішність учнів, статево-вікові та національні особливості учнівського і педагогічного колекти-

вів; до програми навчання – структуру, стиль викладання, характер соціально-психологічного контролю, форми навчання, зміст освітніх програм (Ковальов, & Смоленска, 1993).

У наступних моделях освітнього середовища інших авторів компоненти, що виділив Г. Ковальов, уточнюються, деталізуються або на основі виявлених зв'язків між елементами освітнього середовища додається його новий компонент. Так, на Першій російській конференції з екологічної психології Є. Клімов запропонував у структурі середовища виділяти соціально-контактну, інформаційну, соматичну і предметну частини (Ясвін, 2001). До соціально-контактної частини автор включив особистісний приклад оточуючих, їх культуру, досвід, спосіб життя, поведінку, діяльність, взаємовідносини; установи, організації, групи людей, з якими людині доводиться взаємодіяти; структуру групи конкретної людини і колективів, з якими вона контактує, соціальне місце людини, рівень її захищеності в цьому колективі тощо. До інформаційної частини середовища – статут навчального закладу, правила внутрішнього розпорядку, нормативно-правову базу діяльності освітнього закладу, традиції цієї групи, прийняті норми ставлення до людей, правила особистісної та суспільної безпеки, наочні засоби, рекламу, вимоги, накази, поради тощо. За Є. Клімовим, соматичну частину середовища утворює власне тіло та його стани. Предметна частина складається з матеріальних умов життя, навчання, роботи, побуту, фізико-хімічних, біологічних і гігієнічних умов існування.

На підставі теоретичного аналізу психолого-педагогічних досліджень освітнього середовища можна зробити висновок про існування кількох сучасних моделей освітнього середовища, якот:

- еколого-особистісна (Ясвін, 2001);
- комунікативно орієнтована модель (Рубцов, & Ивошина, 2002).
- антрополого-психологічна модель (Слободчиков, 1997);
- екопсихологічна модель (Панов, В.И., 2007).

Найбільш поширеною стала еколого-особистісна модель освітнього середовища В. Ясвіна, яка відповідає й нашим уявленням щодо освітнього середовища. Як зазначає дослідник,

освітнє середовище – це система впливів й умов формування особистості за визначеним зразком, а також система можливостей для її розвитку, які містяться у соціальному й просторово-предметному оточенні. Головним для освітнього середовища В. Ясвін визначає наявність розвивального ефекту, що спостерігається завдяки здатності середовища забезпечувати комплекс можливостей для саморозвитку всіх суб'єктів навчально-виховного процесу. В структурі еколого-особистісної моделі освітнього середовища дослідник визначає такі три компоненти: просторово-предметний, соціальний та психодидактичний (Ясвін, 2001). До просторово-предметних факторів В. Ясвін відносить інфраструктуру закладу, матеріально-технічну базу, до соціальних – характер взаємовідносин усіх суб'єктів навчально-виховного процесу, до психодидактичних – зміст і методи навчання та виховання.

У комунікативно орієнтованій моделі В. Рубцова звертається увага на комунікативні взаємодії між учнями і педагогами та між самими учнями (Рубцов, & Ивошина, 2002). Тому під освітнім середовищем В. Рубцов розуміє форму співробітництва між суб'єктами навчально-виховного процесу і визначає освітнє середовище як складну систему прямих або опосередкованих навчально-виховних впливів, що реалізуються педагогічними установами, діями педагогів відповідно до мети, завдань, методів, засобів і форм освітнього процесу в навчальному закладі. Послідовники В. Рубцова – Н. Поліванова та І. Єрмакова – також визначили такі структурні компоненти освітнього середовища, як внутрішня спрямованість навчального закладу, психологічний клімат, соціально-психологічна структура колективу, психологічна організація передачі знань, психологічні характеристики учнів тощо (Поліванова, & Єрмакова, 2000).

Розроблена модель освітнього середовища В. Слободчіковим є своєрідним антиподом еколого-особистісної моделі В. Ясвіна. Якщо у В. Ясвіна освітнє середовище розглядається як дані сукупності впливів й умов, то у В. Слободчікова освітнє середовище становить динамічне утворення як наслідок взаємодії освітнього простору, управління освітою, місця освіти та самого учня. Як і в моделі В. Рубцова, В. Слободчіков відштовхується від спільної діяльності суб'єктів освітнього процесу, але

наголошує на відносному й опосередкованому характері освітнього середовища. Компонентами освітнього середовища вчений визначає просторово-семантичний, змістовно-методичний та комунікаційно-організаційний. До просторово-семантичного компонента В. Слободчиков відносить архітектурно-естетичну організацію життєвого простору учня та символічний простір навчального закладу (символіка, традиції тощо); до змістовно-методичного – зміст і специфіку концепції навчального закладу, програми навчання і виховання; до комунікаційно-організаційного – особливості суб'єктів навчально-виховного процесу, комунікаційну сферу, організаційні умови) (Слободчиков, 1997).

У моделі В. Панова створення освітнього середовища ґрунтується на взаємозв'язку системи «людина – навколишнє середовище». Освітнє середовище науковець розуміє як систему психолого-педагогічних умов і впливів, які уможливають розкриття й розвитку здібностей особистості учнів відповідно до їхніх природних задатків і вимог вікової соціалізації. В. Панов також визначає такі структурні компоненти моделі освітнього середовища як: діяльнісний, комунікативний, просторово-предметний. Як зазначає В. Панов у еколого-психологічній моделі основним поняттям виступає середовище, а простір йому підпорядковується. Так, діяльнісний компонент – це простір, сукупність різних видів діяльності, необхідних для навчання й розвитку учня; комунікативний – простір міжособистісної взаємодії учня з цим освітнім середовищем та іншими його суб'єктами; просторово-предметний – простір матеріально-технічних засобів і предметів навчального закладу (Панов, 2007).

Відтак у структурі освітнього середовища різних авторських моделей можна визначити спільні та відмінні ознаки. Спільним є виокремлення в структурі освітнього середовища матеріальних ресурсів і психологічних особливостей усіх взаємовідносин суб'єктів навчально-виховного процесу. Відмінності, які спостерігаються у виокремленні різних характеристик суб'єктів середовища та їхньої діяльності, яка відбувається в освітньому середовищі, зумовлені різними методологічними підходами, що

застосовують науковці в процесі розробки моделі освітнього середовища.

У розрізі нашого дослідження є цінна думка науковців про те, що виділення мікро-, мезо- та макросередовища в педагогіці та накопичення досвіду створення якісно різних середовищ залежно від завдань виховання змінило погляд на освітнє середовище як на особливий технологічний засіб, формуванням якого можна керувати (Стапанов, & Лузина, 2008). Тому для виховання в старшокласників ціннісного ставлення до військової служби та захисту Вітчизни важливою є проблема створення відповідного освітнього середовища.

На підставі аналізу наукових досліджень щодо розуміння понять простору та середовища вважаємо за потрібне у нашому дослідженні використовувати поняття «освітнє середовище», під яким розуміємо систему впливів, умов і можливостей, що спрямовані на виховання в старшокласників ціннісного ставлення до військової служби та захисту Вітчизни.

Для створення освітнього середовища, педагогічної системи виховання в старшокласників ціннісного ставлення до військової служби та захисту Вітчизни необхідно насамперед з'ясувати його складові. Проаналізувавши структуру освітнього середовища в моделях різних авторів, провідними компонентами нами були визначені матеріально-технічний, освітній і комунікативний.

До матеріально-технічного компонента ми відносимо просторово-предметну достатність (за В. Ясвіним це інфраструктура закладу та його матеріально-технічна база), санітарно-гігієнічні умови утримання матеріально-технічної бази навчального закладу, рівень оснащення навчально-матеріальним ресурсом. До освітнього компонента включаємо зміст навчання з предмета «Захист Вітчизни» й військово-патріотичного виховання, а також методи навчання й військово-патріотичного виховання. До комунікативного – взаємовідносини між учнівським і педагогічним колективами й взаємовідносини у середині кожного колективу.

Першим кроком до створення сприятливого середовища для виховання в старшокласників ціннісного ставлення до навчально-пізнавальної діяльності з предмета «Захист Вітчизни» є ство-

рення навчально-матеріального ресурсу на території базових шкіл закладів загальної середньої освіти. Навчально-матеріальний ресурс з предмета «Захист Вітчизни» включає об'єкти навчально-матеріальної бази забезпечення (кабінетів з предмета «Захист Вітчизни»), кімната для зберігання зброї, стрілецький тир, стройовий майданчик, навчальні місця для занять з вогневої підготовки, місце для метання ручних гранат, навчально-тренувальний комплекс для практичних занять та тренувань з основ військової справи, виносне навчальне обладнання, єдина смуга перешкод, необхідні плакати для викладання предмета «Захист Вітчизни».

Вважаємо, що просторово-предметна достатність закладу загальної середньої освіти для забезпечення фізичної підготовки старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни має включати також такі складові: спортзал, тренажерний зал та стадіон. За їхньою допомогою забезпечується розвиток фізичних якостей старшокласників, необхідних для військової служби та захисту Вітчизни. Зауважимо, що запропонована просторово-предметна достатність закладу загальної середньої освіти розглядається нами як мінімальна дія для активізації виховання в старшокласників ціннісного ставлення до навчально-пізнавальної діяльності з предмета «Захист Вітчизни».

Заслужують на увагу принципи організації просторово-предметного компонента освітнього середовища, які виділив Г. Ковальов (Ковальов, & Смоленська, 1993), а саме: принцип різноманіття і складності, принцип зв'язку між різними функціональними зонами навчального закладу, принцип гнучкості та можливості управління, принцип організації середовища як носія символічних повідомлень, принцип персоналізації середовища, принцип автономності середовища. Ці принципи вимагають створення такого освітнього середовища, де всі учасники навчально-виховного процесу мають просторовий і предметний вибір у цілісному та багатофункціональному середовищі навчального закладу, де є можливість зміни функціонального призначення об'єктів просторово-предметної достатності залежно від вимог навчально-виховного процесу, де життєдіяльність усіх учасників відбувається відповідно до їхніх вікових, статевих, індивідуальних та інших особливостей.

Варто зазначити, що за результатами оцінювання освітнього середовища навчального закладу за показниками впливу зовнішніх і внутрішніх факторів щодо виховання в старшокласників ціннісного ставлення до навчально-пізнавальної діяльності з предмета «Захист Вітчизни» були опитані викладачі предмета «Захист Вітчизни» та старшокласники. Результати опитування показали, що викладачі предмета «Захист Вітчизни» оцінювали фактори освітнього середовища, що безпосередньо впливають на активізацію ціннісного ставлення старшокласників до навчально-пізнавальної діяльності з предмета «Захист Вітчизни». Результати опитування показали, що старшокласники надають перевагу таким внутрішнім та зовнішнім чинникам, як: інтерес старшокласників до навчально-пізнавальної діяльності (57 %), гуманізація стосунків у системі «вчитель-учень» та «учень-учень» (51 %), рівень сформованості мотивів та потреб самовдосконалення (42 %), організація позакласної роботи в школі щодо підготовки до військової служби та захисту Вітчизни (41 %). Така розбіжність в оцінці факторів впливу на оцінку щодо ставлення до навчально-пізнавальної діяльності з предмета «Захист Вітчизни» частково пояснюється різницею життєвого і соціального досвіду представників означених соціальних груп, рівнем їхньої освіти та особливостями соціальної ролі. Якщо для вчителів – це передусім педагогічна діяльність, самореалізація в професійній, соціальній, особистій та інших сферах, для якої важлива система ціннісних орієнтацій та сформованість мотивів і потреб самовдосконалення, характерне розуміння ролі спрямованості виховної діяльності школи та відповідного науково-методичного забезпечення викладання предмета «Захист Вітчизни», то для старшокласників важливим є становлення рис характеру, самоствердження серед однолітків під час спілкування та вдосконалення особистісних рис характеру. Старшокласники ще не повною мірою розуміють ролі й значення самосвідомості у розвитку мотивів, потреб та інтересів, а також значення ціннісних орієнтацій у становленні та розвитку особистості.

У процесі опитування старшокласників було виявлено, що виховання ціннісного ставлення старшокласників до навчально-пізнавальної діяльності з предмета «Захист Вітчизни» активізується й набуває усталеного характеру, коли водночас задіяні

зовнішні й внутрішні фактори освітнього середовища навчального закладу. Впевнені у цьому 64 % респондентів, а 27 % старшокласників вважають, що провідну роль в активізації виховання ціннісного ставлення до навчально-пізнавальної діяльності з предмета «Захист Вітчизни» відіграють внутрішні чинники. Така ситуація цілком закономірна, адже освітнє середовище щодо виховання ціннісного ставлення старшокласників до навчально-пізнавальної діяльності з предмета «Захист Вітчизни» представлене переважно зовнішніми факторами впливу на старшокласників, здійснюється здебільшого опосередковано, трансформуючись у внутрішні регулятори його поведінки та діяльності, в результаті посилюючи або, навпаки, знижуючи внутрішні чинники самовиховання особистості.

Важливу роль в активізації процесу виховання ціннісного ставлення старшокласників до навчально-пізнавальної діяльності з предмета «Захист Вітчизни» в освітньому середовищі закладу загальної середньої освіти відіграє характер взаємовідносин у системі “вчитель-учень” та міжособистісних стосунків школярів. Усі зазначені зовнішні чинники мають передусім забезпечити активізацію внутрішніх чинників щодо виховання ціннісного ставлення старшокласників до навчально-пізнавальної діяльності з предмета «Захист Вітчизни», збагачення мотиваційної сфери старшокласників, спрямованої на самовиховання ціннісних орієнтацій та внутрішньої мотивації особистості щодо підготовки себе до військової служби та захисту Вітчизни.

Характер ставлення старшокласників до навчально-пізнавальної діяльності з предмета «Захист Вітчизни» в освітньому середовищі закладу загальної середньої освіти визначався за допомогою анкетування, яке проводилося методом групового опитування респондентів. У анкеті крім запитань був поданий перелік можливих варіантів відповідей, що склалися із трьох взаємопов'язаних блоків. Позитивно-дійове й ситуативне ставлення старшокласників до навчально-пізнавальної діяльності з предмета «Захист Вітчизни» зафіксовано відповідно у 15,9 % учнів 10-х класів і 28,7 % учнів 11-х класів. Невизначене або негативне ставлення до навчально-пізнавальної діяльності з предмета «Захист Вітчизни» виявили у 55,4 % респондентів 10-х класів і 53,3 % учнів 11-х класів.

Відтак результати опитування старшокласників та викладачів предмета «Захист Вітчизни» показують, що заклади загальної середньої освіти мають створити сприятливе освітнє середовище для активізації процесу виховання ціннісного ставлення старшокласників до навчально-пізнавальної діяльності з предмета «Захист Вітчизни». Завдання педагогічного та учнівського колективів полягають у вдосконаленні умов освітнього компоненту, а саме змісту і методів навчання й виховання щодо виховання ціннісного ставлення старшокласників до навчально-пізнавальної діяльності з предмета «Захист Вітчизни» та розширення можливостей навчально-матеріальної бази освітнього закладу: кабінету з предмета «Захист Вітчизни», кімнати для зберігання зброї, стрілецького тиру, стрийового майданчику, навчального місця для занять з вогневої підготовки і для метання ручних гранат, навчально-тренувального комплексу для практичних занять та тренувань з основ військової справи, вивозного навчального обладнання, єдиної смуги перешкод, необхідних плакатів для викладання предмета «Захист Вітчизни», спортзалу, тренажерного залу та стадіону.

Література

1. Александрова, Н. М. (2005). Среда обучения – компонент образовательной среды. *Мир психологии, (1)*.
2. Асмолов, А. Г. (1990). *Психология личности. Принципы общепсихологического анализа*. (Учебник). Москва: МГУ.
3. Бондаревская, Е. В. (2018). *Школьное образование в контексте культуры*. [Електронний ресурс]. Режим доступа к статье : <http://www.Pligin.ru/articles/bondarevskaya1.htm>.
4. Бех, І. Д. (2008). *Виховання особистості*. (Підручник). Київ: Либідь.
5. Бим-Бад, Б. М. (2001). *Обучение и воспитание через непосредственную среду: теория и практика*. (Труды кафедры педагогики, истории образования и педагогической антропологии Университета РАО, №3).
6. Бусел, В. Т. (2003). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ. Ірпінь: Перун.

7. Гибсон, Дж. (1988). *Экологический подход к зрительному восприятию*. Москва: Прогресс.

8. Демакова, И. Д. (2007). *Воспитательная деятельность педагога в современных условиях*. Москва: Каро.

9. Рубинштейн, С. Л., (1999). *Основы общей психологии*. (Учебное пособие). Питер: СПб (Серия мастера психологии).

10. Ильичов, Л. Ф., Федосеев, П. Н., Королев, С. М., & Панов, В. Г. (1983). *Философский энциклопедический словарь*.

11. Калашников, В.С. (2005). *Тлумачний словник сучасної української мови*. Харків; Белкар-книга.

12. Ковалев, Г. А., & Смоленская Е. Н. (1993). Школа как социоэкологическая система. *Современная школа: проблемы гуманизации взаимоотношений учителей, учащихся и родителей. (Тезы докладов и выступления)*. Москва: ИТП и МНО РАО. (Ч.1).

13. Мануйлов, Ю. С. (2000). Средовой подход в воспитании. *Педагогика*, № 7.

14. Панов, В. И. (2007). *Психодидактика образовательных систем: теория и практика*. Москва: Питер.

1. Поливанова, Н. И., & Ермакова И. В. (2000). Образовательная среда урока в школах разных типов. *Психологическая наука и образование*, №3, с. 72–80.

2. Приходченко, К. І. (2008). *Педагогічні основи формування творчого освітньо-виховного середовища в закладах загальної середньої освіти гуманітарного профілю*. (Автореферат доктора педагогічних наук). Луганськ.

3. Рубцов, В. В., & Ивошина Т. Г. (2002). *Проектирование развивающей образовательной среды школы*. Москва: МГППУ.

4. Селиванова, Н. Л. (2000). Современные представления о воспитательном пространстве. *Педагогика*.

5. Слободчиков, В. И. (1997). Образовательная среда: реализация целей образования в пространстве культуры. *Новые ценности образования: культурные модели школы*. (Вип. 7).

6. Степанов, И. Н., & Лузина Л. М. (2008). Педагогу о современных подходах и концепциях воспитания. Москва: Творческий центр Сфера.

7. Цимбалару, А. Д. (2007). *Компонентно-структурний аналіз поняття «освітній простір»*. [Електронний ресурс]. Ре-

жим доступу до статті: [http: / www. rusnauka. com/20_PRNiT_2007/Pedagogica/23997.dok.htm](http://www.rusnauka.com/20_PRNiT_2007/Pedagogica/23997.dok.htm).

8. Ясвин, В. А. (2001). *Образовательная среда: от моделирования до проектирования*. Москва: Смысл.

Контрольні запитання

1. Які теоретичні розробки науковців щодо сутності понять: «освітнє середовище», «освітній простір», «виховне середовище», «виховний простір»?

2. Яке трактування поняття «простір» філософами?

3. Яке трактування понять «простір» і «середовище» у психолого-педагогічній літературі ?

4. Які особливості еколого-особистісної моделі освітнього середовища ?

5. Які особливості комунікативно орієнтованої моделі освітнього середовища ?

6. Які принципи організації просторово-предметного компонента освітнього середовища ?

7. Які чинники впливають на виховання ціннісного ставлення старшокласників до навчально-пізнавальної діяльності з предмета «Захист Вітчизни» ?

8. Які зовнішні й внутрішні фактори освітнього середовища, що впливають на виховання ціннісного ставлення старшокласників до навчально-пізнавальної діяльності з предмета «Захист Вітчизни» ?

9. Які особливості освітнього середовища щодо виховання в старшокласників ціннісного ставлення до навчально-пізнавальної діяльності з предмета «Захист Вітчизни» ?

10. Яка навчально-матеріальна база освітнього закладу щодо формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни ?

2.4. Формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни згідно положень «Нової української школи»

Особливої актуальності набуває сьогодні проблема формування у старшокласників закладів загальної середньої освіти

готовності до захисту Вітчизни. Про це свідчить складне соціально-політичне й економічне становище українського суспільства, порушення територіальної цілісності країни, проведення збройних акцій терористів у східних регіонах нашої держави, окупації Російською Федерацією Криму. В зв'язку з цим зросла потреба у призові на військову службу громадян з високим рівнем підготовленості в освітньому, фізичному, психологічному, соціальному й духовному аспектах для Збройних Сил України, Міністерства Внутрішніх Справ, інших військових формувань.

Актуальність дослідження проблеми формування готовності старшокласників до захисту Вітчизни також зумовлена низкою суперечностей між: суспільною значущістю формування готовності учнівської молоді до захисту Вітчизни і недостатньою теоретичною розробленістю з цієї проблеми; значним потенціалом закладів загальної середньої освіти щодо підготовки старшокласників до захисту Вітчизни та низьким рівнем підготовленості учнів старших класів до захисту Вітчизни; зростанням вимог до рівня професійної підготовки майбутніх викладачів предмету «Захист Вітчизни» та низьким рівнем їхньої готовності до професійної діяльності в закладах загальної середньої освіти.

Визначені суперечності та нагальна потреба їхнього розв'язання стали підґрунтям для гіпотези дослідження. Загальна гіпотеза полягає в тому, що підготовка старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни буде більш ефективною у випадку реалізації компетентнісного та діяльнісного підходів згідно положень «Нової української школи».

Мета та завдання. Основна мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці педагогічних умов реалізації компетентнісного та діяльнісного підходів згідно положень «Нової української школи» у процесі формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни. Відповідно завданнями дослідження є: вивчення сучасного стану готовності учнівської молоді до військової служби та захисту Вітчизни; визначення критеріїв та показників формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни; визначення та обґрунтування педагогічних умов

формування в учнів старших класів готовності до військової служби та захисту Вітчизни, формування предметних та ключових компетентностей згідно положень «Нової української школи» у процесі викладання предмету «Захист Вітчизни» та позакласної роботи.

Методи дослідження. На різних етапах наукового пошуку з проблеми формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни використовувався комплекс методів дослідження: теоретичних – вивчення, аналіз та узагальнення педагогічної і методичної літератури щодо досліджуваної проблеми з метою визначення теоретичних основ обраної теми, вироблення наукових підходів до визначення сутності й змісту основних понять та обґрунтування педагогічних умов формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни; вивчення і узагальнення досвіду закладів загальної середньої освіти з питань формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни; аналіз документації, інструктивно-методичних матеріалів і нормативних документів для вивчення стану готовності учнівської молоді до захисту Вітчизни; емпіричних – педагогічне спостереження під час проведення позакласних заходів, бесіди, опитування, анкетування, інтерв'ю в процесі організації і проведення констатувального та формувального етапів педагогічного експерименту; педагогічний експеримент з метою визначення ефективності педагогічних умов формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни; статистичних – методи математичної статистики з метою порівняльного аналізу результатів дослідження, з'ясування динаміки кількісних змін у рівнях готовності учнів старших класів до захисту Вітчизни.

Результати дослідження. Результати аналізу практики навчально-виховної роботи у закладах загальної середньої освіти підтверджують, що рівень готовності старшокласників до захисту Вітчизни не відповідає сучасним вимогам. У багатьох закладах загальної середньої освіти початкова військова підготовка на заняттях із «Захисту Вітчизни» організовується й проводиться на низькому методичному рівні. На заняттях із предмету «Захист Вітчизни» переважають вербальні форми й методи навчання і виховання, рівень готовності (освітньої, фізичної,

психологічної, соціальної) старшокласників до захисту Вітчизни не відповідає сучасним вимогам.

На сьогодні в Україні провідні позиції у дослідженні цієї проблеми посідають: А. Афанасьєв (педагогічні основи військово-патріотичного виховання), І. Бех, К. Чорна (програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді), М. Зубалій (військово-патріотичне виховання старшокласників у процесі позакласної роботи), В. Івашковський (концепція військово-патріотичного виховання молоді України), Е. Єрьоменко (розвиток українського національного виду спорту «Хортинг» серед учнівської молоді), О. Кириченко (виховання старшокласників на військово-козацьких традиціях), А. Резник (особистісно зорієнтований підхід до викладання предмету «Захист Вітчизни»), Д. Михальченко (військово-патріотичне виховання учнівської молоді засобами гри «Хортинг-Патріот») (Афанасьєв, 2005; Бех, Чорна, 2014; Зубалій, 2003; Івашковський, 2015; Єрьоменко, 2014; Кириченко, 2006; Резник, 2013).

Іноземні фахівці, які здійснювали аналогічні дослідження, отримали такі наукові результати: І. Міхута (Білорусія) розробив методику діагностування психофізичної готовності молоді до військово-професійної діяльності; О. Беляєва (Росія) досліджувала педагогічні умови підготовки молоді до військової служби; М. Максимов (Росія) досліджував історію становлення та розвитку системи військово-патріотичного виховання підлітків у Росії; В. Хорунжий, П. Жирков, (Росія) вивчали стан готовності учнів старших класів до військової служби; Дзюбан В. В. (Росія) досліджував морально-духовне та військово-патріотичне виховання молоді (Міхута, 2012; Беляєва, 2015; Максимов, 2011; Хорунжий, Жирков, 2017; Дзюбан, 2012).

Розглянувши сучасні підходи науковців до проблеми активізації процесу формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни, ми розглядаємо її з позиції, що ґрунтується на засадах діяльнісного підходу стосовно розуміння поняття сформованості готовності учнів старших класів до військової служби. Означений підхід дозволив визначити та характеризувати п'ять видів готовності старшокласників

до військової служби та захисту Вітчизни (освітня, фізична, психологічна, соціальна, морально-духовна).

У результаті теоретичного дослідження проблеми формування готовності старшокласників до військової служби були визначені ключові поняття:

– формування готовності старшокласників до захисту Вітчизни – це система методологічних підходів, педагогічних цілей, форм, методів, способів та прийомів, виконання яких забезпечує в учнівської молоді морально-духовну, освітню, фізичну, психологічну та соціальну готовність до військової служби та захисту Вітчизни;

– готовність старшокласників до захисту Вітчизни – це всебічна готовність, а саме морально-духовна, освітня, фізична, психологічна та соціальна готовність старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни, що зумовлена свідомим прийняттям цінностей військово-патріотичного виховання та виконання конституційного обов'язку забезпечення захисту суверенітету і територіальної цілісності України.

З метою підвищення ефективності дослідження сучасного стану готовності молоді до військової служби та захисту Вітчизни співробітники лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання НАПН України у 2017 році брали участь у реалізації проекту «Українська громадянська ідентичність», який здійснювали Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка і Міністерство молоді та спорту України.

Всього брало участь в опитуванні для всеукраїнської вибірки 1200 респондентів та 1800 респондентів-мешканців прикордонних територій України.

Об'єкт дослідження: молодь України віком від 14 до 35 років.

Згідно з результатами опитування, за показниками готовності захищати Україну зі зброєю в руках – 24,0% молоді готові захищати Україну в разі мобілізації та 4,0 % молоді вже бере участь у бойових діях на сході України; 21,6 % молоді поки що не готові до захисту Батьківщини зі зброєю в руках, 46,4 % молодих людей не має намірів у разі необхідності захищати

Україну зі зброєю в руках (Міністерство молоді та спорту України, 2017).

За результатами опитування щодо причин неготовності громадян захищати Україну зі зброєю в руках було встановлено, що трохи більше половини опитаних (51,8 % жінок) на запитання, що ж є причиною неготовності захищати Україну зі зброєю в руках, відповіли, що це чоловіча справа; 37,7 % – що захищати Україну зі зброєю в руках повинні професійні військові; 11,2 % молодих людей зазначили, що не можуть залишити свою сім'ю; 8,1 % молоді – що не дозволяє стан здоров'я; 6,2 % респондентів – що Україна цього не варта; 5,1 % опитаних – що не дозволяє вік; 2,8 % – не дозволяють релігійні погляди (Міністерство молоді та спорту України, 2017).

Під час дослідження були визначені показники сформованості когнітивного критерію готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни (усвідомлення готовності до військової служби та захисту Вітчизни як важливої складової життєдіяльності; розуміння важливості стану готовності особистості до військової служби та захисту Вітчизни на противагу стану неготовності до військової служби та захисту Вітчизни; знання історії українського війська, розуміння його ролі у відстоюванні ідеалів свободи, державності, незалежності та територіальної цілісності України); емоційно-ціннісного критерію (інтерес до діяльності, спрямованої на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни; радісне переживання в процесі діяльності, спрямованої на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни; бажання брати участь у різних формах військово-оборонної діяльності) та діяльнісного критерію (активність у проведенні пошукової роботи, у процесі вивчення предмету «Захист Вітчизни», вивчення історії України, Збройних Сил України; проявлення поважного ставлення до національних символів України, ветеранів Другої світової війни, людей похилого віку, учасників ООС; активна участь у туристських походах, змаганнях з військово-прикладних видів спорту та військово-патріотичних спортивних іграх «Хортинг-Патріот», «Сокіл» («Джура») та інших).

Одним із провідних методологічних підходів щодо *формування* готовності старшокласників до військової служби у контексті положень «Нової Української школи» став *компетентний підхід*. Він полягає у взаємозв'язаному формуванні у старшокласників ключових та предметних компетентностей; логічній послідовності й достатності засвоєння старшокласниками предметних компетентностей; орієнтації під час реалізації *формування* готовності до військової служби на особистість учня як на мету, результат і головний критерій його ефективності. Цей підхід вимагає вивчення і врахування індивідуальних особливостей старшокласників, їхніх потенційних можливостей та інтересів у процесі вивчення предмету «Захист Вітчизни» та військово-патріотичного виховання, що конкретизується в індивідуальному та диференційованому підходах.

Реалізація компетентнісного підходу щодо готовності старшокласників до військової служби в контексті положень «Нової української школи» передбачає впровадження у навчально-виховний процес школи завдань формування в учнів ключових компетентностей:

1. Спілкування державною (і рідною, у разі відмінності) мовою.

Уміння: правильно використовувати термінологічний апарат; спілкуватися в процесі навчально-пізнавальної діяльності з предмету «Захист Вітчизни» та військово-патріотичної діяльності; за допомогою спілкування розв'язувати конфлікти; популяризувати ідеї військово-патріотичного виховання мовними засобами.

Ставлення: усвідомлення учнями змісту понять «патріотизм», «військово-патріотичне виховання» як важливих складових життєдіяльності; розуміння ними значущості військово-патріотичного виховання; шанування державних символів України, які демонструють провідну роль нації у становленні власної держави.

2. Спілкування іноземними мовами.

Уміння: за допомогою іноземної мови спілкуватися в процесі навчально-пізнавальної діяльності з предмету «Захист Вітчизни» та військово-патріотичній діяльності; шукати в іноземних джерелах інформацію на військову тематику.

Ставлення: усвідомлення ролі іноземної мови як мови міжнародного спілкування на військову тематику.

3. Математична компетентність.

Уміння: використовувати математичні методи в процесі навчально-пізнавальної діяльності з предмету «Захист Вітчизни» та військово-патріотичної діяльності.

Ставлення: усвідомлення важливості математичного мислення та математичних знань під час виконання завдань з розділів програми предмету «Захист Вітчизни» (вогнева, прикладна-фізична, домедична та тактична підготовка і військова топографія).

4. Основні компетентності у природничих науках і технологіях.

Уміння: діяти в умовах застосування противником зброї масового ураження, військових конфліктів, надзвичайних ситуацій з метою збереження здоров'я та життя, надання першої долікарської допомоги постраждалим.

Ставлення: усвідомлення впливу військових дій на природу розуміння катастрофічного впливу ядерної, хімічної та біологічної зброї як руйнівної сили; ціннісне ставлення до навколишнього середовища як до потенційного джерела життя, усвідомлення важливості бережливого природокористування.

5. Інформаційно-цифрова компетентність.

Уміння: використовувати різні способи пошуку корисної інформації в довідникових джерелах, у тому числі за допомогою інформаційно-комунікативних технологій на військову тематику; критично мислити у процесі збору та обробки інформації.

Ставлення: усвідомлення впливу інформаційних та комунікативних технологій і пристроїв на свідомість людини і розуміння наслідків комп'ютерної залежності.

6. Уміння вчитися впродовж життя.

Уміння: моделювати власний освітній розвиток, аналізувати, контролювати, коригувати та оцінювати результати у процесі навчально-пізнавальної діяльності з предмету «Захист Вітчизни» та військово-патріотичної діяльності.

Ставлення: усвідомлення власних освітніх потреб та цінностей, нових знань, умінь та навичок у процесі навчально-

пізнавальної діяльності учнів з предмету «Захист Вітчизни» та військово-патріотичної діяльності.

7. Ініціативність і підприємливість.

Уміння: аналізувати та оцінювати власні професійні можливості, здібності та співвідносити їх з вимогами до військовослужбовця, члена військового колективу та представника військової частини.

Ставлення: самостійність, ініціативність і активність у військово-патріотичній діяльності.

8. Соціальна та громадянська компетентності.

Уміння: спілкуватися у процесі навчально-пізнавальної діяльності з предмету «Захист Вітчизни» та військово-патріотичної діяльності, нівелювати конфлікти, дотримуватися правил чесної гри, здобувати перемогу чесним шляхом, з гідністю приймати поразку.

Ставлення: ціннісне ставлення та інтерес до військової справи, історії і традицій Збройних Сил України; усвідомлення громадянського обов'язку щодо військової служби та захисту Вітчизни; прагнення оволодіння військовими професіями.

9. Обізнаність та самовираження у сфері культури.

Уміння: усвідомлення власної національної культури та історії створення Збройних Сил України.

Ставлення: емоційно-ціннісне ставлення до власної національної культури та історії Збройних Сил України; повага до культури інших країн.

10. Екологічна грамотність і здорове життя.

Уміння: усвідомлення важливості бережливого природокористування; розуміння значення здоров'я та фізичного розвитку для формування фізичної підготовленості до військової служби, надання допомоги собі та тим, хто її потребує під час травмвань, кровотеч та поранень.

Ставлення: ціннісне ставлення до навколишнього середовища як до потенційного джерела здоров'я, добробуту та безпеки людини і спільноти.

Відтак, усі ці ключові компетентності однаково важливі й пов'язані між собою, вони забезпечують об'єднання усіх видів готовності особистості щодо військової служби та захисту Вітчизни (освітньої, фізичної, психологічної, соціальної, морально-

духовної), інтегруючись у загальну готовність старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни.

У процесі формувального етапу дослідження були *визначені* та експериментально перевірені педагогічні умови формування готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни:

1. Формування знань з історії рідної школи, місцевості, історії України, Збройних Сил України; обізнаності з формами військово-патріотичної роботи (туристські походи, змагання, військово-патріотичні спортивні ігри «Хортинг-Патріот», «Со-кіл» («Джура»)); усвідомленість змісту понять «готовність», «готовність до захисту Вітчизни»;

2. Широке застосування ігрового й змагального методів та створення ситуацій успіху з метою забезпечення емоційно-ціннісного впливу на учнів, спрямованого на формування в них позитивного ставлення та позитивних емоцій від занять військово-прикладними видами спорту.

3. Застосування методів і прийомів стимулювання, мотивування та заохочення з метою забезпечення емоційно-ціннісного впливу на старшокласників, спрямованого на формування в них прагнення до діяльності, що передбачає підготовку до військової служби та захисту Вітчизни.

Перша педагогічна умова впроваджувалася з метою усвідомлення учнями змісту понять «готовність», «готовність до захисту Вітчизни» як складової життєдіяльності, розуміння ними значущості занять військовою справою, що забезпечується через вплив на пізнавальну сферу старшокласників, формування знання історії створення сучасних Збройних Сил України; обізнаність з формами військово-патріотичної роботи через використання інтерактивних методик навчання та виховання.

Друга педагогічна умова – широке застосування ігрового й змагального методів формування готовності старшокласників до військової служби та створення ситуацій успіху, впроваджувалася з метою забезпечення емоційно-ціннісного впливу на учнів, спрямованого на формування в них позитивного ставлення та інтересу до військово-патріотичної діяльності.

Третя педагогічна умова – застосування методів і прийомів стимулювання, мотивування та заохочення з метою забезпечен-

ня емоційно-ціннісного впливу на старшокласників, спрямованого на формування в них прагнення до самовдосконалення в процесі діяльності, що передбачає підготовку до військової служби та захисту Вітчизни.

Обговорення. Аналіз наукових робіт іноземних фахівців, переважно російських, продемонстрував, що вони приділяють велику увагу фізичній, психологічній, морально-духовній та військово-технічній підготовці учнівської молоді до військової служби, захисту територіальної цілісності та інтересів держави. Така підготовка ведеться у закладах загальної середньої освіти в процесі навчання, позакласної роботи і поза школою в клубах за інтересами на заняттях спортивно-прикладними видами спорту та під час оволодіння військовими професіями в РОСТО (Російська оборонна спортивно-технічна організація). Результати такої підготовки свідчать, що 49,0 % опитаних старшокласників вважають себе добре підготовленими до військової служби; 26,0 % – частково готовими до військової служби; 7,0 % – на сьогодні недостатньо готовими до військової служби; 18,0 % – не готовими до військової служби (Хорунжий, & Жирков, 2017).

Також, аналіз робіт російських дослідників виявив результати, споріднені з результатами вітчизняних вчених щодо слабкої фізичної готовності учнівської молоді Російської Федерації до військової служби (19,8 % – допризовної молоді фізично готові до військової служби, 43,7 % – частково готові до військової служби, 26,7 % – взагалі не готові до військової служби) (Юрьев, & Жирков, 2018).

Відповідно до результатів опитування учнівської молоді віком 14–19 років за показниками готовності до захисту України зі зброєю в руках, які були отримані у 2017 році, 41,2 % учнівської молоді не мають намірів захищати Україну зі зброєю в руках, 23,4 % – поки що не готові до захисту Батьківщини зі зброєю в руках, 1,5 % – вже беруть участь у бойових діях на сході країни і тільки 23,9 % готові захищати Україну зі зброєю в руках у разі мобілізації (Міністерство молоді та спорту України, 2017).

Порівняння досліджень щодо загального рівня готовності учнівської молоді до військової служби та захисту Вітчизни за результатами нашого опитування та результатів опитування

зарубіжних фахівців, переважно російських показують, що вищі показники готовності учнівської молоді до військової служби демонструють громадяни Російської Федерації.

Результати дослідження підтвердили загальну гіпотезу дослідження щодо реалізації експериментальної методики підвищення ефективності підготовки старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни узагальненими показниками динаміки рівнів сформованості у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни на початку й наприкінці формувального етапу дослідження (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка рівнів сформованості у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни

Рівні	Експериментальна група		Динаміка	Контрольна група		Динаміка
	на початок експерименту	на кінець експерименту		на початок експерименту	на кінець експерименту	
	%	%		%	%	
Високий	10,1	28,1	+18,0	10,1	15,1	+5,0
Середній	38,3	47,2	+8,0	38,9	44,0	+5,0
Низький	51,6	24,7	-26,0	51,0	40,9	-10,0

Висновки. Результативність експериментальної роботи засвідчено кількісно-якісними змінами показників готовності щодо військової служби в учнів експериментальних і контрольних груп на початку й наприкінці формувальних впливів. Так, кількість учнів із високим рівнем готовності щодо військової служби та захисту Вітчизни в експериментальних групах зросла на 18,0 %, із середнім – на 8,0 %, а з низьким рівнем зменшилась на 26,0 %. У контрольних групах ця динаміка мала такий вигляд: кількість учнів із високим рівнем зросла на 5,0 %, із середнім – на 5,0 %, а з низьким рівнем зменшилась на 10,0 %.

Порівняння початкових і кінцевих результатів дослідження підтвердило ефективність обґрунтованих педагогічних умов формування готовності у старшокласників до військової служби

та захисту Вітчизни, предметних та ключових компетентностей учнів та необхідність їхнього творчого використання в освітньому процесі в закладах загальної середньої освіти.

Відтак, імплементація компетентнісного підходу щодо формування готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни в контексті положень «Нової української школи» дала змогу ефективніше організувати викладання предмету «Захист Вітчизни» і військово-патріотичного виховання учнів 10–11 класів й забезпечити формування у старшокласників освітньої, фізичної, психологічної, соціальної, морально-духовної готовності щодо військової служби та захисту Вітчизни.

Література

1. Афанасьєв, А. О. (2005). *Педагогічні основи військово-патріотичного виховання військовослужбовців строкової служби Збройних Сил України* (Дис. канд. пед. наук). Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, Київ.

2. Беляева, О. А. (2015). Подготовка к воинской службе как педагогическая проблема. *Вестник Таганрогского института имени А.П. Чехова*.

3. Бех, І. Д., & Чорна К. І. (2014). *Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді*, Київ.

4. Дзюбан В. В. (2012). Духовно-нравственное и военно-патриотическое воспитание казачьей молодежи. *Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова*, 2.

5. Єрмоменко, Е. А. (2014). *Хортинг – національний вид спорту України: метод. посібник*. Київ: Паливода А. В.

6. Зубалій, М. Д. (2003). Сутність і зміст поняття «Військово-патріотичне виховання». *Освіта і управління* (Т. 6).

7. Івашковський, В. В. (2015). Концепція військово-патріотичного виховання молоді України. У Бех І. Д. (Ред.), *Теорія і методика хортингу: зб. наук праць (Вип. 3.)*. Київ: Паливода А. В.

8. Кириченко, О. В. (2006). *Виховання старшокласників на військово-козацьких традиціях у процесі допризовної підготов-*

ки. (Дис. канд. пед. наук). Херсонський державний університет. Херсон.

9. Максимов, М. Ф. (2011). Исторические аспекты становления и развития системы военно-патриотического воспитания подростков в России. *Вестник Челябинского государственного педагогического университета*, 11.

10. Михальченко, Д. Г., & Ліцман А. В. (2015). *Хортинг-Патріот: навчальна програма факультативу (гуртка). 4 роки*. Київ: Паливода А. В.

11. Михута, И. Ю. (2012). Диагностика психофизической готовности и пригодности суворовцев к военно-профессиональной деятельности. *Педагогика, психология и медико-биологические проблемы физического воспитания и спорта*, (09).

12. Остапенко, О. І., Зубалій, М. Д., & Шаповалов Б. Б. (2016). Концептуальні засади реформування військово-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді України. *Фізичне виховання в рідній школі*, 6.

13. Резник, А. С. (2013). Особистісно зорієнтований підхід до викладання предмета «Захист Вітчизни» як основний напрям гуманізації навчально-виховного процесу. *Основи захисту Вітчизни*, 4.

14. Тимчик, М. В. (2013). *Патріотичне виховання старших підлітків у процесі фізкультурно-масової роботи*. (Дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання НАПН України. Київ.

15. Хорунжий, В. В., & Жирков, П. Г. (2017). Оценка состояния здоровья, образа жизни и готовности к военной службе юношей старших классов. *ФГБОУ ВО «Санкт-Петербургский государственный педиатрический медицинский университет Минздрава России. Педиатр (Т. 8, Спецвыпуск)*.

16. Юрьев, В. К., & Жирков, П. Г. (2018). Самооценка здоровья и готовности к военной службе старшеклассниками Якутска. *ФГБОУ ВО «Санкт-Петербургский государственный педиатрический медицинский университет Минздрава России. Педиатр*, 9.

Інтернет-ресурси

17. Результати експертно-аналітичного дослідження щодо формування стандартів національно-патріотичного виховання та визначення індикаторів ефективності проведення заходів щодо національно-патріотичного виховання. (2017). Міністерство молоді та спорту України, http://dsmsu.gov.ua/media/2018/03/22/18/REZYLTATI_DRYK_ed.pdf

Контрольні запитання

1. Яка змістовна сутність понять «готовність старшокласників до захисту Вітчизни», «формування готовності старшокласників до захисту Вітчизни» ?

2. Які результатами опитування щодо причин неготовності громадян захищати Україну зі зброєю в руках ?

3. Які показники сформованості когнітивного критерію готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни ?

4. Які показники сформованості емоційно-ціннісного критерію готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни ?

5. Які показники сформованості діяльнісного критерію готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни ?

6. Способи реалізації компетентнісного підходу в процесі формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни ?

7. Які особливості формування в старшокласників ключових компетентностей в процесі вивчення предмета «Захист Вітчизни» ?

8. Які педагогічні умови формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни ?

9. Які результати експериментальної роботи щодо формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни?

10. Які результати імплементації компетентнісного підходу щодо формування готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни в контексті положень «Нової української школи»?

2.5. Педагогічні умови формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи

Аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчує, що готовність до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи формується під час колективної діяльності. Експериментальна методика формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи передбачала розроблення та впровадження таких складових, як:

- структура формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи;

- компоненти, критерії, показники та рівні сформованості у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи;

- вікові особливості старшокласників у процесі фізкультурно-масової роботи, які є сприятливими щодо формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни;

- традиції та умови закладів загальної середньої освіти, в яких проводяться заняття з предмета «Захист Вітчизни» у контексті формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни у процесі фізкультурно-масової роботи;

- потенціал фізкультурно-масової роботи щодо формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни (Касіч, 2018 с).

Методика формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи передбачала реалізацію таких основних педагогічних умов (Касіч, 2018 а):

1. Розроблення програмного забезпечення формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи.

2. Використання дієвого змісту, форм і видів освітньої роботи з метою формування у старшокласників мотивації до вій-

ської служби та захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи.

3. Заохочення старшокласників до проведення змагальної діяльності з формування готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи на різних регіональних рівнях.

4. Забезпечення спільної роботи з викладачами предмета «Захист Вітчизни» і вчителями фізичної культури щодо формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи.

Педагогічна умова «Розроблення програмного забезпечення формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи» передбачала організацію освітнього процесу старшокласників таким чином, щоб досліджувана діяльність була спрямована на задоволення їхніх потреб; розв'язання завдань усвідомлення важливості готовності до захисту Вітчизни й розуміння змісту предмета «Захист Вітчизни»; обізнаність з формами фізкультурно-масової роботи, усвідомлення її ролі; знання своїх обов'язків під час занять з предмета «Захист Вітчизни» та фізкультурно-масової роботи.

Зміст педагогічної умови полягав у розробленні програми для вчителів фізичної культури, тренерів спортивних секцій, викладачів предмета «Захист Вітчизни» закладів загальної середньої освіти з формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи, яка включала структуровану ігрову діяльність із творчими завданнями, спортивні змагання на призи відомих захисників Вітчизни тощо. Аналіз отриманих результатів показав, що ефективність використання даної педагогічної умови залежить від чіткої послідовності виконання запланованих завдань: взаємозв'язку сімей і педагогічних колективів експериментальних закладів загальної середньої освіти; правильної педагогічної спрямованості форм і методів формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни; використання особистісно-орієнтованого, диференційованого та індивідуального підходів у процесі фізкультурно-масової роботи; відповідності змісту формування готовності до захисту Вітчизни в про-

цесі фізкультурно-масової роботи інтересам учнів старших класів; застосування організаційних здібностей старшокласників, спрямованих на розуміння важливості військової служби та захисту Вітчизни; удосконалення знань, умінь, навичок, своїх обов'язків під час занять з предмета «Захист Вітчизни» та фізкультурно-масової роботи тощо. Такий виховний підхід сприяв підвищенню рівнів сформованості у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни, поліпшенню якості освітнього процесу.

Також програмне забезпечення формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи передбачало виконання старшокласниками таких завдань та доручень, які заздалегідь визначалися й обговорювалися з педагогічним колективом. Наприклад, учням 10–11 класів пропонувалося:

- уточнити і з'ясувати у вчителя історії, які пам'ятки культури є в нашому місті, районі, області. При цьому вчитель історії знав, що до нього прийдуть старшокласники з відповідними запитаннями;

- з'ясувати, хто із випускників школи є учасником бойових дій та патріотом України;

- визначити, які моральні та вольові якості характерні захисникам Батьківщини;

- підготувати спортивний інвентар для проведення військово-патріотичних ігор, проконтролювати його наявність (при цьому педагоги знали, що вже готове до проведення занять або спортивних змагань);

- підготувати в своєму класі спортивну команду до участі в загальношкільних змаганнях (гарантія успіху була обумовлена тим, що старшокласники самі виступали за свою команду в змаганнях, де мали змогу проявити індивідуальні якості) тощо.

Зміст педагогічної умови «Використання дієвих змісту, форм і видів освітньої роботи з метою формування у старшокласників мотивації до військової служби та захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи» передбачав використання ефективних видів спортивної діяльності з урахуванням інтересів учнів 10–11 класів (Касіч, 2018 с).

Змістом формування у старшокласників мотивації до військової служби та захисту Вітчизни в експериментальних класах були змагання зі спортивних ігор на призи відомих земляків, захисників Вітчизни; військово-патріотичні спортивні ігри з елементами єдиноборств тощо. Їхнє проведення пояснювалося необхідністю залучення учнів 10–11 класів до військово-патріотичної діяльності в процесі фізкультурно-масової роботи. Ці організаційні види доповнювали зміст уроків та компенсували їхню нестачу, сприяли підвищенню військово-патріотичної вихованості старшокласників та формуванню суспільних і особистих ціннісних орієнтацій.

Також зміст формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни у процесі фізкультурно-масової роботи спрямовувався на залучення школярів до позакласної діяльності, яка сприяла задоволенню їх потреб у формуванні нових взаємостосунків; формування самостійності під час практичної діяльності; позитивної мотивації до спортивних занять у домашніх умовах та за місцем проживання. У процесі фізкультурно-масової діяльності в учнів 10–11 класів підвищувалася самосвідомість і відповідальність за свої дії, формувалося бажання наблизитись у вчинках до захисника Вітчизни. Вони також мали можливість вибирати друзів за інтересами, поглядами на життя, зрозуміти сутність і зміст військово-патріотичного виховання в сучасних умовах. Тому позакласна фізкультурно-масова робота була важливою формою формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни, адже вони брали активну участь у вирішенні поставлених завдань щодо підвищення рухової активності, формування патріотичних та військово-патріотичних якостей тощо.

Впровадження у виховний процес з формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни військово-патріотичних ігор сприяло формуванню у старшокласників мотивації до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи. Військово-патріотичні ігри сприяли реалізації власних потреб старшокласників. Ігрова діяльність з елементами захисту Вітчизни, імітацією військових тактичних дій мотивувала старшокласників до відвідування занять, в тому числі з фізкультур-

но-масової роботи, що сприяло формуванню військово-патріотичних якостей.

Складовою змісту формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни у процесі фізкультурно-масової роботи було проведення в закладах загальної середньої освіти круглих столів на тематику: «Військова слава українського народу», «Що означає бути готовим до захисту Вітчизни», «Фізкультурно-масова робота як засіб військово-патріотичного виховання» та інша. Після їх проведення старшокласники експериментальних класів з допомогою вчителів фізичної культури, викладачів дисципліни «Захист Вітчизни» ділилися на підгрупи за інтересами, на які покладалося вирішення конкретно поставлених завдань щодо військово-патріотичного виховання. При цьому докладалося максимум зусиль з боку вчителів, щоб не допустити у малих групах домінування прагнень неформальних лідерів, а навпаки створити атмосферу рівноправності, доброзичливості, взаємодопомоги, щоб кожен старшокласник зміг самостійно реалізувати свої задуми та ідеї під час вирішення поставлених педагогами військово-патріотичних завдань тощо.

У процесі організації даної виховної діяльності було помітно, що старшокласники отримували емоційне задоволення від спільного проведення патріотичних, спортивно-масових заходів з дорослими й своїми товаришами. Це проявлялося у колективному вирішенні поставлених завдань з військово-патріотичного виховання у процесі фізкультурно-масової роботи. Вони, зокрема, брали активну участь у розробці тактичного плану військових дій та намагалися його реалізувати у практичній діяльності; продовжували традиції українського народу, бойової і спортивної слави своєї місцевості; розробляли індивідуальні схеми протидії ігровому супротивнику тощо.

Під час проведення спільних, колективних фізкультурно-масових заходів вирішувався комплекс патріотичних, виховних завдань, відбувався розвиток демократичних основ спортивного колективу. У процесі формування готовності до військової служби та захисту Вітчизни в старшокласників розвивалися самостійність, організованість, ініціатива, формувалося активне громадянське ставлення до військово-патріотичної діяльності тощо.

Педагогічна умова «Заохочення старшокласників до проведення змагальної діяльності з формування готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи на різних регіональних рівнях» впроваджувалася з метою реалізації бажань старшокласників у процесі фізкультурно-масової роботи. Так, наповнені цікавим військово-патріотичним змістом були змагання зі спортивних ігор на призи відомих спортсменів, захисників Вітчизни, які проводилися в експериментальних класах. Організуючи змагання, старшокласники вивчали автобіографічні дані та професійну діяльність захисників Вітчизни. При цьому зверталася увага й на їхню громадську і спортивну діяльність.

Під час організації змагань головна увага вчителів фізичної культури, викладачів дисципліни «Захист Вітчизни» зверталася на створення в експериментальних групах мікросередовища, в якому старшокласники внутрішньо збагачувалися й творчо зростали. У процесі підготовки і проведення змагань формувалася морально-психологічний клімат учнівського колективу. Це сприяло засвоєнню учнями знань щодо сутності й змісту військово-патріотичного виховання, успішному подоланню непередбачуваних труднощів, удосконаленню необхідних умінь і навичок, підвищенню рівнів сформованості готовності до військової служби та захисту Вітчизни, патріотичної вихованості. Така практика давала набагато більший виховний ефект з військово-патріотичного виховання, оскільки розмови про почесний обов'язок, патріотизм, справжню дружбу викликали у старшокласників емоційне піднесення й моральне задоволення під час фізкультурно-масової роботи.

У процесі організації і проведення змагань з військово-спортивних ігор старшокласники залучалися до самостійної фізкультурно-масової роботи. Це сприяло проявленню в учнів 10–11 класів винахідливості, відповідальності, кмітливості, творчого мислення, формуванню умінь приймати самостійні рішення, бути готовими до непередбачуваних ситуацій, які можуть виникнути у процесі ігрової, спортивно-масової й патріотичної діяльності. Під час організації змагань з військово-спортивних ігор педагогами створювалися умови з урахуванням психологічних особливостей учнів старшого шкільного віку, а

саме самостійно виконувати доручену роботу, бути дисциплінованим й організованим у класі, спортивній секції. Також важливою умовою було обмеження у часі виконання певного завдання. Виконання таких завдань сприяло отриманню нових знань про захист Вітчизни, патріотизм, українську символіку, формуванню переконань у необхідності найкраще підготувати свою команду до спортивних змагань тощо.

Аналіз наукових досліджень показує, що найефективнішими формами формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни у процесі фізкультурно-масової роботи є: спортивні ігри з прикладних видів спорту; військово-патріотичні ігри; походи місцями слави українського народу; спортивні свята; зустрічі з учасниками військових конфліктів; переписка з відомими людьми; пошукова робота; спортивні вечори; лекції з військово-патріотичної тематики; диспути з патріотичного виховання; відвідування музеїв бойової слави; опрацювання літератури з військово-патріотичного виховання; поповнення музеїв закладів загальної середньої освіти, свого села, міста, району новими експонатами тощо.

В експериментальних групах форми і методи формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни у процесі фізкультурно-масової роботи застосовувалися в сукупності. Цьому сприяла спільна діяльність учителів фізичної культури, викладачів предмета «Захист Вітчизни», тренерів спортивних секцій, гуртків зі старшокласниками. Така взаємодія складалася в шкільному колективі у процесі творчої фізкультурно-масової і патріотичної діяльності поступово. І від того, як склалися ці стосунки залежало, яку позицію займуть учителі відносно учнів 10–11 класів і які форми формування готовності до захисту Вітчизни під час спортивно-масової роботи вони використовуватимуть. Це, в свою чергу, впливало на способи їхнього керівництва, організацію фізкультурно-масових заходів та проведення експериментальної роботи в закладах загальної середньої освіти.

Виходячи з цього, розробка змісту формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни вимагала від нас умілого підбору форм і методів та педагогічної діяльності у процесі фізкультурно-масової роботи. Одноманітність і недооцінка

фізкультурно-масової роботи з формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни не сприяла підвищенню організації освітнього процесу з учнями старших класів. Тому вчитель фізичної культури, викладач предмета «Захист Вітчизни», тренер спортивної секції і керівник фізкультурного гуртка, щоб цього не допустити, не поклалися на попередні форми і методи формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни. Ми виходили з того, що кожний заклад загальної середньої освіти, маючи свої традиції, історію спорту, звичаї, культурні цінності, перевірені у практичній виховній роботі фізкультурно-масові заходи, вміло проводили військово-патріотичні ігри, спортивні змагання на призи відомих земляків і спортсменів. Ці ефективні форми сприяли формуванню в старшокласників готовності до захисту Вітчизни та вихованню всебічно розвинених учнів, майбутніх громадян і патріотів України.

Зміст педагогічної умови «Забезпечення спільної роботи з викладачами предмета «Захист Вітчизни» і вчителями фізичної культури щодо формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи» передбачав розроблення спільного плану дій щодо виховання старшокласників у процесі фізкультурно-масової роботи». Ефективність цієї педагогічної умови залежала від якісної, злагодженої роботи з учителями фізичної культури (старшокласники на уроках мали змогу підвищувати рівень фізичної підготовленості та реалізовувати власні потреби тощо), викладачами предмета «Захист Вітчизни» (старшокласники на уроках мали змогу реалізувати свій потенціал як майбутні захисники Вітчизни) для досягнення спільної мети щодо формування в учнів старших класів готовності до військової служби та захисту Вітчизни через реалізацію розробленого плану дій та дієвого освітнього змісту, форм і видів фізкультурно-масової роботи. Дана педагогічна умова передбачала підготовку вчителів, викладачів предмета «Захист Вітчизни» з метою уточнення змісту уроків та логіки викладання дисципліни, визначення ефективних змісту форм і методів формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи. Тому під час експериментальної роботи були організовані круглі

столи, де кожен педагог мав змогу запропонувати своє бачення щодо дієвого формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни засобами фізкультурно-масової роботи; бесіди та дискусії, у процесі яких учителі ділилися труднощами, які заважають реалізовувати завдання формування готовності до захисту Вітчизни; лекції та семінари стосовно здійснення досліджень із старшокласниками щодо формування готовності до захисту Вітчизни; відвідування відкритих занять з предмета «Захист Вітчизни» тощо (Касіч, 2018 а).

Слід зазначити ефективність забезпечення спільної роботи з викладачами предмета «Захист Вітчизни» і вчителями фізичної культури щодо формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи, оскільки дотримання цієї умови сприяло: підвищенню рівня знань педагогів стосовно сутності й змісту формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни; уточненню змісту уроків у контексті оновлених навчальних програм; впровадженню дієвих видів фізкультурно-масової роботи, методів, педагогічних принципів та підходів, які мотивували старшокласників займатися цією діяльністю тощо (Касіч, 2018 а; Касіч, 2018 с).

Тому для вирішення поставлених завдань з формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни учителями фізичної культури та викладачами предмета «Захист Вітчизни» застосовувалися у процесі фізкультурно-масової роботи запропоновані нами дієві зміст, форми, види і методи тощо. Це стимулювало активність старшокласників, їхню мотивацію, інтереси, сприяло прояву ініціативності, розвитку винахідливості й колективності під час проведення фізкультурно-масової роботи; формувало в старшокласників прагнення досягти поставленої мети, розвивало уміння самостійно долати різні організаційні й життєві перешкоди.

Література

1. Бех, І. Д. (2008). *Виховання особистості: підручник*. Київ: Либідь.
2. Зубалій, М. Д., Івашковський, В. В., Остапенко, О. І., Тимчик, М. В., Шаповалов, Б. Б., Діхтяренко, З. М., & Білоцеркі-

вещь, І. П. (2016). *Військово-патріотичне виховання учнів у позакласній роботі*. (Посібник). Київ: ПАЛИВОДА А. В.

3. Гнатюк, Р. М. (2018). *Захист Вітчизни*. (Рівень стандарту). (Підручник для 10 кл.). Київ: Генеза.

4. Зубалій, М. Д., & Тимчик М. В. (2017). *Методи військово-патріотичного виховання старшокласників засобами хортингу. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Зб. наук. праць* (Вип. 21), (Кн.1). Київ. Інститут проблем виховання НАПН України.

5. Зубалій, М. Д. (2010). *Форми військово-патріотичного виховання допризовної молоді*. Київ.

6. Івашковський, В. В. (2012). *Військово-патріотичне виховання учнівської молоді як засіб формування суб'єкта громадянського суспільства. Проблеми освіти: науковий збірник Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОНмолодьспорту України*. (Вип. 72). Київ.

7. Касіч, Н. П. (2017). *Виховання цілеспрямованості учнів основної школи у фізкультурно-оздоровчій діяльності. Нові технології навчання: наук-метод. зб.* / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. (Вип. 90). Київ.

8. Касіч, Н. П. (2018 а). Педагогічні умови виховання цілеспрямованості старших підлітків у фізкультурно-оздоровчій діяльності. *Науковий журнал «Молодий вчений» Чернівецького національного університету імені Юрія Федорівича*. (Вип. 3). В. В. Базалій (Ред.) – Чернівці: Вид-во «Молодий вчений».

9. Касіч, Н. П. (2018 б). Зміст, форми і методи виховання цілеспрямованості старших підлітків у фізкультурно-оздоровчій діяльності. *Проблеми освіти: збірник наукових праць ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти»*, (89).

10. Коцевич, С. С. (1983). *Основы военно-патриотического воспитания*. Минск: Народная асвета.

11. Мірошніченко, В. І. (2012). *Система військово-патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників*. (Монографія). Хмельницький : Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького.

12. Остапенко, О.І., & Тимчик, М.В. (2018). Військово-патріотичне виховання старшокласників у контексті положень «Нової Української школи». *Методист*, (5).

13. Остапенко, О. І., & Зубалій, М. Д. (2015). Концепція військово-патріотичного виховання в системі освіти України. Вища школа, (4–5).

14. Остапенко, О. І. (2013). *Виховання в старших підлітків інтересу до занять фізичною культурою в загальноосвітній школі*. (Дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання АПН України, Київ.

15. Тимчик, М. В. (2014). Єдність школи та сім'ї у військово-патріотичному вихованні старших підлітків у процесі занять хортингом. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Зб. наук. праць. (Вип. 18), (Кн. 2). Кіровоград: Імекс-ЛТД.

16. Тимчик, М. В. (2013). Форми і методи патріотичного виховання старших підлітків у процесі спортивно-ігрової діяльності. *Обрії. Науково-педагогічний журнал*, 2 (37).

17. Тимчик, М. В. (2009). Виховання фізичної культури учнів у процесі ігрової діяльності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія. Педагогічні науки : реалії та перспективи*. (Вип. 14). – Київ.

18. Тимчик, М. В. (2013). *Патріотичне виховання старших підлітків у процесі фізкультурно-масової роботи*. (Дис. канд. пед. Наук). Київ.

19. Тимчик, М. В. (2013 с). *Патріотичне виховання старших підлітків у процесі фізкультурно-масової роботи*. (Дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання АПН України, Київ.

20. Тимчик, М. В. (2013 в). Форми і методи патріотичного виховання старших підлітків у процесі спортивно-ігрової діяльності. *Обрії. Науково-педагогічний журнал*, 2 (37).

21. Шашло, Т. М. (1974). *Військово-патріотичне виховання в школі: (Посібник для вчителя)*. Київ: Рад. Школа.

22. Kasich, N. P. (2018с). The basis of development of dedication to purpose of 7th - 9th grade students in the process of physical education and recreation activities. *The scientific heritage. The journal is registered and published in Hungary*, 23(p3), 26-29.

Контрольні запитання

1. Які ви знаєте педагогічні умови формування готовності до захисту Вітчизни?

2. Які ви знаєте фізкультурно-масові заходи щодо формування готовності до захисту Вітчизни?

3. Які, на вашу думку, причини незадовільного стану військово-патріотичної вихованості?

4. У чому полягає зміст педагогічної умови «Розроблення програмного забезпечення формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни у процесі фізкультурно-масової роботи»?

5. У чому полягає зміст педагогічної умови «Впровадження дієвих форм і методів виховної роботи з метою формування у старшокласників мотивації до захисту Вітчизни у процесі фізкультурно-масової роботи»?

6. У чому полягає зміст педагогічної умови «Залучення старшокласників до організації і проведення змагальної діяльності з формування готовності до захисту Вітчизни у процесі фізкультурно-масової роботи на різних регіональних рівнях»?

7. У чому полягає зміст педагогічної умови «Налагодження взаємодії сім'ї і школи щодо формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни у процесі фізкультурно-масової роботи»?

8. У чому полягає зміст педагогічної умови «Забезпечення спільної роботи з викладачами предмета «Захист Вітчизни» і вчителями фізичної культури щодо формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни у процесі фізкультурно-масової роботи»?

9. На які принципи опирались педагогічні умови формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни у процесі фізкультурно-масової роботи?

10. Яке програмне забезпечення формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни у процесі фізкультурно-масової роботи?

11. Які якості розвивалися в старшокласників у процесі формування готовності до захисту Вітчизни?

12. В чому полягає формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни на бойових традиціях українського народу?

13. Який зв'язок старшокласників і батьків у процесі формування готовності до захисту Вітчизни?

14. Як поєднується теорія і практика в процесі формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни?

15. У чому полягає зв'язок сім'ї і школи в процесі формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни?

2.6. Методика формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи

У Конституції України захист Вітчизни визначається обов'язком громадян, найважливішою функцією Української держави. Безпека людини, її життя і здоров'я визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. У навчальній програмі «Захист Вітчизни» для навчальних закладів системи загальної середньої освіти (рівень стандарту) зазначається, що метою навчального предмета є формування в учнівської молоді життєво необхідних знань, умінь і навичок щодо захисту Вітчизни та дій в умовах надзвичайних ситуацій, а також системного уявлення про військово-патріотичне виховання як складової частини національно-патріотичного виховання. Провідним засобом реалізації указаної мети є впровадження в навчальний процес закладу загальної середньої освіти компетентнісного підходу на основі ключових компетентностей як результату навчання.

Мета предмета «Захист Вітчизни» реалізується комплексом таких навчальних і виховних завдань:

- ознайомлення учнівської молоді з основами нормативно-правового забезпечення захисту Вітчизни, цивільного захисту та охорони життя і здоров'я;

- усвідомлення учнівською молоддю свого обов'язку щодо захисту Вітчизни у разі виникнення загрози суверенітету та територіальної цілісності Української держави;

- набуття знань про функції Збройних Сил України, інших військових формувань, їх характерні особливості;

- засвоєння основ захисту Вітчизни, цивільного захисту, домедичної допомоги, здійснення психологічної підготовки учнівської молоді до захисту Вітчизни;

- підготовка учнів до захисту Вітчизни, професійної орієнтації молоді до служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, визначених чинним законодавством, до захисту життя і здоров'я, забезпечення власної безпеки і безпеки інших людей у надзвичайних ситуаціях мирного і воєнного часу (Гнатюк, 2018; Навчальна програма «Захист Вітчизни», 2017).

Тому дана методика формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи будувалася з урахуванням визначених у навчальній програмі мети та завдань дослідження.

Експериментальна робота щодо формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи ґрунтується на теоретичних основах.

Дослідження проблеми формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи було здійснено через констатувальний етап експерименту, в якому брали участь старшокласники 16-17 років Житомирської та Київської областей. Слід зазначити, що були визначені експериментальні та контрольні класи щодо формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи.

Експериментальна робота з формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи проводилася з одними й тими ж старшокласниками.

До експериментальних класів було включено 142 старшокласники; до контрольних – 150 учнів 10 класів. Даний етап експерименту охопив 292 старшокласників, 24 викладачів предмета «Захист Вітчизни».

Дослідження проблеми формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи проводилося упродовж 2016–2019 років у три етапи.

На першому – констатувальному етапі (2016–2017 рр.) – вивчалася філософська, соціологічна, медична, психолого-педагогічна, спортивна література з теми дослідження, з'ясовувалася сутність, зміст і структура понять «Захист Вітчизни», «готовність до захисту Вітчизни»; вивчався стан формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи, зміст навчальних програм і положень тощо. На цьому етапі було вивчено ставлення, мотивацію й інтерес старшокласників до фізкультурно-масової роботи, визначено рівні сформованості у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи та виявлені причини, які заважали учням займатися фізкультурно-масовою роботою. Також було здійснено аналіз вікових особливостей учнів старших класів щодо формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи.

На другому – формувальному етапі (2017–2018 рр.) – проводився формувальний експеримент, у ході якого обґрунтовувалися основні критерії визначення сформованості у старшокласників готовності до захисту Вітчизни, експериментально перевірялася ефективність педагогічних умов, змісту, форм і методів формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи. На цьому етапі також упроваджувалася в освітній процес експериментальних класів методика формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи. Вирішення поставлених завдань передбачало: включення до змісту урочних і секційних занять тем щодо формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи; упровадження в позакласну фізкультурно-масову роботу експериментальної методики формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни; розроблення методичних рекомендацій для викладачів предмета «Захист Вітчизни» щодо формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи.

На третьому – узагальнюючому етапі (2018–2019 рр.) – здійснювався порівняльний аналіз, обговорення й узагальнення результатів експериментальної роботи щодо формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи, проводилася математична обробка результатів дослідження тощо.

Для вирішення поставлених завдань у процесі експериментальної роботи було використано комплекс методів дослідження: *теоретичних* – аналіз і узагальнення психологічної, педагогічної, методичної літератури, навчальної програми з предмета «Захист Вітчизни», фізичної культури для учнів 10–11-х класів з метою уточнення сутності й змісту понять «Захист Вітчизни», «готовність до захисту Вітчизни»; вивчення законодавчих і програмно-нормативних документів, навчальних планів, посібників з формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни й фізкультурно-масової роботи; узагальнення досвіду роботи вчителів фізичної культури, аналіз сценаріїв і програм масових свят, положень про спортивні змагання з метою вивчення стану роботи шкіл щодо формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни у процесі фізкультурно-масової роботи; *емпіричних* – педагогічні спостереження за процесом формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни під час проведення фізкультурно-масової роботи; тестування; анкетування; опитування учнів, батьків і вчителів; бесіди та інтерв'ю з учителями фізичної культури та викладачами предмета «Захист Вітчизни»; вивчення побутових умов старшокласників; метод незалежних характеристик; кількісний і якісний аналіз емпіричних даних з метою перевірки ефективності педагогічних умов, змісту, форм і методів формування у старшокласників експериментальних і контрольних класів готовності до захисту Вітчизни; *педагогічний експеримент*: констатувальний, формувальний і контрольний проводилися з метою перевірки ефективності впливу впровадженої методики формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни у процесі фізкультурно-масової роботи; *методи статистичної обробки даних*: χ^2 -критерій застосовувався з метою опрацювання експериментальних даних, проведення порівняльного аналізу кількісних і якісних результатів дослідження тощо.

Так, вивчення літератури з проблеми формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи та узагальнюючи напрацювання І.Д. Бега, М.Д. Зубалія, Н.П. Касіч, О.І. Остапенка, М.В. Тимчика та інших, нами було визначено критерії та показники сформованості у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи, а саме: *когнітивний* – усвідомлення важливості готовності до захисту Вітчизни й розуміння, що таке «Захист Вітчизни»; обізнаність з формами фізкультурно-масової роботи, усвідомлення її ролі для старшокласників; знання своїх обов'язків під час занять з предмета «Захист Вітчизни» та фізкультурно-масової роботи; *емоційно-ціннісний* – інтерес до предмета «Захист Вітчизни» та фізкультурно-масової роботи, спортивної історії та спортивних традицій; радісне переживання від фізкультурно-масової роботи; бажання брати участь у фізкультурно-масовій роботі з елементами військово-патріотичних ігор та в різних заходах з предмета «Захист Вітчизни»; *довільного імпульсу* – готовність до військової служби та захисту Вітчизни; прагнення до самоосягнення у процесі формування готовності до захисту Вітчизни; прояв вольових якостей у прагненні брати участь у військово-патріотичних іграх та різних формах фізкультурно-масової роботи; *діяльнісно-практичний* – здатність до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи; уміння проявляти готовність до військової служби та захисту Вітчизни; активна участь у військово-патріотичних іграх та різних формах фізкультурно-масової роботи тощо.

За допомогою критеріїв і показників визначено рівні сформованості у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи: високий, середній і низький.

Старшокласники з *високим рівнем* сформованості готовності до військової служби та захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи усвідомлюють важливість готовності до захисту Вітчизни й розуміють, що таке поняття «Захист Вітчизни»; обізнані з формами фізкультурно-масової роботи, усвідомлюють її роль; мають ґрунтовні знання про свої обов'язки під час занять з предмета «Захист Вітчизни» та фізкультурно-

масової роботи. Учні 10–11-х класів цього рівня виявляють інтерес до предмета «Захист Вітчизни» та фізкультурно-масової роботи, спортивної історії та спортивних традицій; отримують задоволення від занять з предмета «Захист Вітчизни» й радісне переживання від фізкультурно-масової роботи; бажання брати участь у фізкультурно-масовій роботі з елементами військово-патріотичних ігор та в різних заходах з предмета «Захист Вітчизни». Старшокласники з високим рівнем сформованості готовності до захисту Вітчизни проявляють готовність до військової служби та захисту Вітчизни; прагнуть до самоосягнення у процесі формування готовності до захисту Вітчизни; проявляють вольові якості у прагненні брати участь у військово-патріотичних іграх та різних формах фізкультурно-масової роботи. Також учні даного віку проявляють елементи готовності до військової служби та захисту Вітчизни; беруть активну участь у військово-патріотичних іграх та різних формах фізкультурно-масової роботи тощо.

Середній рівень сформованості у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи притаманний тим старшокласникам, які недостатньо усвідомлюють значення готовності до захисту Вітчизни й розуміють, що таке поняття «Захист Вітчизни»; не до кінця обізнані з формами фізкультурно-масової роботи та усвідомлення її ролі тощо; мають посередні, неповні знання стосовно своїх обов'язків під час занять з предмета «Захист Вітчизни» та фізкультурно-масової роботи. Учні 10–11-х класів із середнім рівнем проявляють ситуативний, частковий інтерес до предмета «Захист Вітчизни» та фізкультурно-масової роботи, спортивної історії та спортивних традицій; зрідка отримують задоволення від занять з предмета «Захист Вітчизни» й проявляють радісне переживання від фізкультурно-масової роботи; старшокласникам цього рівня притаманне нестійке бажання брати участь у фізкультурно-масовій роботі з елементами військово-патріотичних ігор та в різних заходах з предмета «Захист Вітчизни». Старшокласники із середнім рівнем сформованості готовності до захисту Вітчизни вибірково проявляють готовність до військової служби та захисту Вітчизни; ситуативно прагнуть до самоосягнення у процесі формування готовності до захисту Вітчизни; інколи

проявляють вольові якості у прагненні брати участь у військово-патріотичних іграх та різних формах фізкультурно-масової роботи. Учні із середнім рівнем сформованості досліджуваного феномену не завжди проявляють елементи готовності до військової служби та захисту Вітчизни й зрідка беруть активну участь у військово-патріотичних іграх та різних формах фізкультурно-масової роботи тощо.

Низький рівень сформованості у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи проявляється у відсутності усвідомлення важливості підготовки до військової служби та захисту Вітчизни й нерозумінні, що таке поняття «Захист Вітчизни»; вони не обізнані з формами фізкультурно-масової роботи та усвідомлення її ролі; не мають необхідних знань стосовно своїх обов'язків під час занять з предмета «Захист Вітчизни» та фізкультурно-масової роботи. Учні 10–11-х класів із низьким рівнем не виявляють інтерес до предмета «Захист Вітчизни» та фізкультурно-масової роботи, спортивної історії та спортивних традицій; не отримують задоволення від занять з предмета «Захист Вітчизни» й не проявляють радісне переживання від фізкультурно-масової роботи; у них відсутнє бажання брати участь у фізкультурно-масовій роботі з елементами військово-патріотичних ігор та в різних заходах з предмета «Захист Вітчизни». Старшокласники із низьким рівнем сформованості готовності до захисту Вітчизни не прагнуть до самоосвітності у процесі формування готовності до захисту Вітчизни; у них відсутній прояв вольових якостей у прагненні брати участь у військово-патріотичних іграх та різних формах фізкультурно-масової роботи. Такі старшокласники не здатні до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи; не проявляють елементів готовності до військової служби та захисту Вітчизни; не беруть активна участь у військово-патріотичних іграх та різних формах фізкультурно-масової роботи тощо.

Слід зазначити, що визначення рівнів сформованості у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи здійснювалося за допомогою методик щодо сформованості у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи. Для отриман-

ня даних за *когнітивним критерієм* та його показниками були здійснені:

- анкетування, в процесі якого старшокласники мали висвітлити власну думку стосовно захисту Вітчизни. Важливим було перевірити рівень знань учнів 10–11-х класів щодо сутності та змісту понять «Захист Вітчизни», «готовність до захисту Вітчизни», «військово-патріотичне виховання», усвідомленості важливості готовності до захисту Вітчизни й розуміння, що таке захист Вітчизни; обізнаності з формами фізкультурно-масової роботи; знання своїх обов'язків під час занять з предмета «Захист Вітчизни» та фізкультурно-масової роботи. Дієвими були тестові завдання, метод незакінчених речень, дискусії, диспути, інтерв'ю, бесіди зі старшокласниками щодо готовності до військової служби та захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи.

Для визначення сформованості у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи та отримання даних за *емоційно-ціннісним критерієм* та його показниками були використані:

- під час визначення емоційно-ціннісного критерію зі старшокласниками застосовувалися методи анкетування, тестування, метод незакінчених речень, інтерв'ю, бесіди, педагогічне спостереження, за допомогою яких було з'ясовано рівень сформованості інтересу до предмета «Захист Вітчизни» та фізкультурно-масової роботи, спортивної історії та спортивних традицій; радісне переживання від фізкультурно-масової роботи; бажання брати участь у фізкультурно-масовій роботі з елементами військово-патріотичних ігор та в різних заходах з предмета «Захист Вітчизни» тощо.

Для визначення сформованості у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи й отримання даних за *критерієм довільного імпульсу* були використані:

- методи тестування (за І.Д. Бехом), анкетування, педагогічне спостереження за процесом формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи, змагальна діяльність та фізична підготовка, за допомогою яких було з'ясовано готовність учнів 10–11-х класів до

військової служби та захисту Вітчизни; прагнення до самоосягнення у процесі формування готовності до захисту Вітчизни; прояв вольових якостей у прагненні брати участь у військово-патріотичних іграх та різних формах фізкультурно-масової роботи тощо.

Для визначення сформованості у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи й отримання даних за *діяльнісно-практичним критерієм* були використані:

– методи тестування, бесіди, змагання, педагогічного спостереження під час уроків, спортивних занять та за процесом формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни, змагання тощо. Щоб з'ясувати, чи готові старшокласники виконувати військово-патріотичну, суспільно корисну працю, чи здатні вони відповідати за себе і свій спортивний колектив та як реалізують це на практиці. Також у процесі фізкультурно-масової роботи оцінювались: уміння проявляти елементи готовності до військової служби та захисту Вітчизни; активна участь у військово-патріотичних іграх, секціях з військово-прикладних видів спорту та різних формах фізкультурно-масової роботи тощо.

На початку дослідження нами були проведені бесіди й анкетування вчителів фізичної культури, викладачів предмета «Захист Вітчизни», тренерів спортивних секцій і учнів старших класів з метою визначення рівнів сформованості у старшокласників готовності до захисту Вітчизни й внесення змін у методику формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи в закладах загальної середньої освіти.

Зміст бесід був спрямований на те, щоб з'ясувати серед старшокласників, які патріотичні якості є для них головні та які б вони хотіли в себе розвинути в процесі фізкультурно-масової роботи для майбутньої військової служби, професійної діяльності. Насамперед, це любов до Батьківщини; повага до традицій школи, села, міста, місцевості, українського народу; прив'язаність до місця свого народження; гордість за свою Вітчизну; повага й шана до відомих спортсменів, земляків, ветеранів тощо.

Бесіди з учителями фізичної культури, викладачами предмета «Захист Вітчизни» допомогли нам уточнити рівні сформованості у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни у процесі фізкультурно-масової роботи; визначити шляхи вдосконалення змісту формування готовності до військової служби та захисту Вітчизни в експериментальних класах; зрозуміти, які педагогічні умови, форми, засоби і методи необхідно застосовувати в експериментальних класах для розвитку в старшокласників патріотичних якостей, знань, умінь і навичок з фізкультурно-масової роботи. Також у бесідах з учителями закладів загальної середньої освіти визначалося, яке місце займає формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни на уроках фізичної культури та предмета «Захист Вітчизни» і в чому це проявлялося. Проведені бесіди дали можливість зібрати корисну інформацію, яка допомогла нам ефективно проводити експериментальну роботу щодо формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни у процесі фізкультурно-масової роботи. Таким чином, залучалися учні 10–11-х класів до бесід та дискусій на такі теми: «Що означає «готовність до захисту Вітчизни?»», «Зміст та значення фізкультурно-масової роботи», «Усвідомлення значення готовності до військової служби та захисту Вітчизни» та інші.

Проведене анкетування дало змогу більш точно й об'єктивно оцінити рівень знань старшокласників з питань сутності й змісту захисту Вітчизни, визначити їхні погляди, бажання й переконання щодо поліпшення занять з предмета «Захист Вітчизни» тощо. Завдяки анкетуванню ми також отримали інформацію щодо знань учителями і батьками сутності й змісту формування готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи. Під час його проведення з учнями експериментальних і контрольних класів ми використовували закриті, напіввідкриті та відкриті анкети. Характерним у закритих анкетах було те, що учні старших класів давали відповіді на запитання, до яких пропонувалися варіанти готових відповідей; напіввідкриті анкети давали можливість висловити лише власні точки зору й свої думки; відкриті анкети допомагали старшокласникам вибрати довільні відповіді на запропоновані запитання. Це було спрямовано на отримання максимально точної інфо-

рмації щодо усвідомленості важливості готовності до захисту Вітчизни й розуміння, що таке захист Вітчизни; обізнаності з формами фізкультурно-масової роботи; знання своїх обов'язків під час занять з предмета «Захист Вітчизни» та фізкультурно-масової роботи. Запитання, які були запропоновані в анкетах, формулювалися чітко й коректно, що давало змогу більш точно визначити рівні сформованості досліджуваного феномену тощо.

Для більш точного визначення рівнів сформованості готовності до захисту Вітчизни у процесі фізкультурно-масової роботи проводилося педагогічне спостереження за діяльністю старшокласників разом з учителями фізичної культури, викладачами предмета «Захист Вітчизни». Воно передбачало вивчення поведінки учнів старших класів на уроках і в позаурочний час; активності під час проведення військово-патріотичних ігор та різних форм фізкультурно-масової роботи; інтересів і життєвих планів старшокласників; ставлення учнів до військової служби, захисту Вітчизни і фізкультурно-масової роботи; вивчення побутових умов і того, як вони впливають на освітній процес, а також визначення психофізичного стану учнів експериментальних класів. Такі спостереження велися систематично, що дозволяло нам скласти уявлення про кожного старшокласника, глибше вивчити як він поводить себе в класі, школі й чи сприймає його спортивний колектив у процесі фізкультурно-масової роботи.

Рівні фізичної підготовленості старшокласників визначалися під час систематичного проведення тестування та вивчення рівнів військово-патріотичної вихованості під час контрольних зрізів, які допомагали нам визначити ефективні форми й методи військово-патріотичного виховання у процесі фізкультурно-масової роботи. Отримані результати допомагали спрямовувати діяльність учителів фізичної культури, викладачів предмета «Захист Вітчизни», тренерів спортивних секцій на підвищення рівнів сформованості готовності до захисту Вітчизни та військово-патріотичної вихованості учнів старших класів. Проведене тестування також сприяло визначенню рухової активності й фізичної підготовленості старшокласників, стану їхнього здоров'я та способів усунення недоліків, що виникали у процесі фізкультурно-масової роботи.

Метод вивчення педагогічних характеристик учнів 10–11-х класів дозволив отримати об'єктивні дані про кожного старшокласника і його індивідуальні особливості, а саме про: рівень знань щодо сутності й змісту понять «готовність до захисту Вітчизни», «патріотизм» і «військово-патріотичне виховання»; сформованість умінь і навичок щодо участі в спортивних змаганнях, військово-спортивних іграх; ставлення до занять предмета «Захист Вітчизни», фізичною культурою, позаурочної роботи та інших спортивно-масових заходів; сімейне положення і стан загальної підготовленості учнів експериментальних груп. Даний метод дозволяв протягом тривалого часу вивчати й прогнозувати зміни, які відбувалися в старшокласників у процесі проведення фізкультурно-масової роботи.

Метод незакінчених речень дозволив більш точно й об'єктивно оцінити рівень знань старшокласників з питань сутності основних понять нашого дослідження та усвідомлення ними їхнього змісту тощо; визначити їхні погляди, бажання й переконання щодо готовності до захисту Вітчизни, військово-патріотичного виховання в процесі фізкультурно-масової роботи. Під час застосування даного методу старшокласникам зачитували незакінчені речення, їм потрібно було без допомоги товаришів й педагогів закінчити речення. При цьому учні 10–11-х класів мали пропонувати свої варіанти відповідей, обґрунтовувати їх і пояснити, чому в конкретній ситуації ми так вчинили. Також при визначенні в старшокласників рівнів знань про готовність до захисту Вітчизни, військово-патріотичне виховання урахувалися знання способів поведінки у конкретних спортивно-ігрових і життєвих ситуаціях, а також переживання щодо вчинків – своїх та інших учнів старших класів.

Слід зазначити, що незакінчені речення формувалися та змінювалися відповідно до конкретних педагогічних ситуацій, оскільки їхній порядок був змінний у залежності від індивідуальних особливостей учнів старших класів. У процесі дослідження старшокласникам були запропоновані такі незакінчені речення, як:

Патріот України – це той хто ...?

Патріотизм – це ...?

Бути військовим – це ...?

Готовність до військової служби – це ...?

Фізична готовність до військової служби – це ...?

Обов'язки допризовника – це ...?

Учасник Операції об'єднаних сил (ООС) – це патріот України, оскільки ...?

Готовність до захисту Вітчизни є обов'язком кожного громадянина України, адже ...?

Захищати честь школи, України на спортивних змаганнях для вас це – ... ?

Участь у різних формах фізкультурно-масової роботи для вас це – ...?

Якими якостями володіє людина, якщо вона патріот України?

Скажіть, будь ласка, як ви думаєте, що таке бути відповідальним, цілеспрямованим, наполегливим?

Як має поводитися командний гравець під час організації і проведення спортивних військово-прикладних змагань?

Та інші.

Варто наголосити, що в процесі здійснення педагогічних впливів під час формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни в проведенні фізкультурно-масової роботи також використано такі ефективні методи, як: метод особистого прикладу, переконання, роз'яснення, міжособистісного діалогу, інформування, демонстрування, обговорення, доручення, розповіді, позитивної перспективи, рефлексивно-експліцитний метод. Основними методами було визначено: метод пошуку, змагання, створення ситуацій успіху, заохочення, уподібнення тощо.

Таким чином, на констатувальному етапі експерименту щодо сформованості у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи встановлено *причини* незадовільного рівня усвідомлення важливості готовності до військової служби та захисту Вітчизни й розуміння, що таке «Захист Вітчизни»; обізнаності з формами фізкультурно-масової роботи, усвідомлення її ролі для старшокласників; знань своїх обов'язків під час занять з предмета «Захист Вітчизни» та фізкультурно-масової роботи; інтересу до предмета «Захист Вітчизни» та фізкультурно-масової роботи,

спортивної історії та спортивних традицій; радісного переживання від фізкультурно-масової роботи; бажання брати участь у фізкультурно-масовій роботі з елементами військово-патріотичних ігор та в різних заходах з предмета «Захист Вітчизни»; готовності до військової служби та захисту Вітчизни; прагнення до самоосягнення в процесі формування готовності до захисту Вітчизни; прояву вольових якостей у прагненні брати участь у військово-патріотичних іграх та різних формах фізкультурно-масової роботи; здатності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи; уміння проявляти готовність до військової служби та захисту Вітчизни; активної участі у військово-патріотичних іграх та різних формах фізкультурно-масової роботи тощо.

Тому основними завданнями фізкультурно-масової роботи були: розробка в експериментальних закладах загальної середньої освіти цікавого змісту формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни; визначення сутності понять «Захист Вітчизни», «Готовність до захисту Вітчизни» та інші; активна пропаганда здорового способу життя серед учнівської молоді; навчання учнів надавати допомогу друзям, товаришам, однокласникам під час організації і проведення військово-патріотичних ігор, спортивних змагань на призи відомих українських захисників Вітчизни тощо.

Література

1. Арефьев, В. Г. (2010). *Основи теорії та методики фізичного виховання: підручник*. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова.

2. Артюшенко, А. О. (2003). *Виховання вольових якостей в учнів середнього шкільного віку в процесі занять фізичною культурою*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання АПН України, Київ.

3. Зубалій, М. Д. Івашковський, В. В., Остапенко, О. І., Тимчик, М. В., Шаповалов, Б. Б., Діхтяренко, З. М. & Білоцерківець, І. П. (2016). *Військово-патріотичне виховання учнів у позакласній роботі*. (Посібник). Київ: ПАЛИВОДА А. В.

4. Гнатюк, Р. М. (2018). *Захист Вітчизни*. (Рівень стандарту). (Підручник для 10 класу). Київ: Генеза.

5. Зубалій, М. Д., & Тимчик М. В. (2017). Методи військово-патріотичного виховання старшокласників засобами хортингу. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Зб. наук. праць (Вип. 21), (Кн.1). Київ. Інститут проблем виховання НАПН України.

6. Зубалій, М. Д. (2010). Форми військово-патріотичного виховання допризовної молоді. Київ.

7. Івашковський, В. В. (2012). Військово-патріотичне виховання учнівської молоді як засіб формування суб'єкта громадянського суспільства. *Проблеми освіти*. Науковий збірник Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОНмолодьспорту України. Київ.

8. Касіч, Н. П. (2017). Теоретичні аспекти виховання цілеспрямованості старших підлітків у фізкультурно-оздоровчій діяльності. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Зб. наук. праць. (Вип. 21), (Кн. 1). Київ: Інститут проблем виховання НАПН України.

9. Касіч, Н. П. (2017). Виховання цілеспрямованості учнів основної школи у фізкультурно-оздоровчій діяльності. *Нові технології навчання*. Науково-методичний зб. Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. (Вип. 90). Київ.

10. Касіч, Н. П. (2018). Педагогічні умови виховання цілеспрямованості старших підлітків у фізкультурно-оздоровчій діяльності. *Молодий вчений*. (Вип. 3). В. В. Базалій (Ред.). Чернівці: молодий вчений. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

11. Касіч, Н. П. (2018). Зміст, форми і методи виховання цілеспрямованості старших підлітків у фізкультурно-оздоровчій діяльності. *Проблеми освіти*. Зб. наукових праць. ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти», 89.

12. Коцевич, С. С. (1983). *Основы военно-патриотического воспитания*. Минск : Народная аскета.

13. Навчальна програма «Захист Вітчизни» для навчальних закладів системи загальної середньої освіти. (2017). (Рівень стандарту).

14. Остапенко, О. І., & Тимчик, М. В. (2018). Військово-патріотичне виховання старшокласників у контексті положень «Нової української школи». *Методист*, 5.

15. Остапенко, О. І., & Зубалій М. Д. (2015). Концепція військово-патріотичного виховання в системі освіти України. *Вища школа*, 4-5.

16. Остапенко, О. І. (2013). *Виховання в старших підлітків інтересу до занять фізичною культурою в загальноосвітній школі*. (Дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання АПН України, Київ.

17. Пилипенко, В. М., & Тимчик, М. В. (2018). Теоретичні аспекти фізичного виховання курсантсько-студентської молоді засобами футболу. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. (Серія № 15). Науково-педагогічні проблеми фізичної культури: фізична культура і спорт. Зб. наукових праць. (Вип. 4) (98)

18. О. В. Тимошенка (Ред.). Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова.

19. Тимчик, М. В. (2014). Єдність школи та сім'ї у військово-патріотичному вихованні старших підлітків у процесі занять хортингом. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Зб. наукових праць. (Вип. 18). (Кн. 2). Кіровоград: Імекс-ЛТД.

19. Тимчик, М. В. (2013). Форми і методи патріотичного виховання старших підлітків у процесі спортивно-ігрової діяльності. *Обрії*, 2 (37).

20. Тимчик, М. В. (2009). Виховання фізичної культури учнів у процесі ігрової діяльності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія. Педагогічні науки : реалії та перспективи. (Вип. 14). Київ., 2009.

21. Тимчик, М. В. (2013 с). *Патріотичне виховання старших підлітків у процесі фізкультурно-масової роботи*. (Дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання АПН України, Київ.

22. Тимчик, М. В. (2013 б). Форми і методи патріотичного виховання старших підлітків у процесі спортивно-ігрової діяльності. *Обрії*. Науково-педагогічний журнал, 2 (37).

Контрольні запитання

1. Які ви знаєте критерії сформованості у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи?

2. Які ви знаєте показники сформованості у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи?

3. Які, на вашу думку, причини незадовільного стану сформованості у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи?

4. У чому проявляється когнітивний критерій сформованості у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи?

5. У чому проявляється емоційно-ціннісний критерій сформованості у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи?

6. У чому проявляється критерій довільного імпульсу сформованості у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи?

7. У чому проявляється діяльнісно-практичний критерій сформованості у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи?

8. Які ви знаєте методи, що спрямовані на формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в процесі фізкультурно-масової роботи?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Александрова, Н. М. (2005). Среда обучения – компонент образовательной среды. *Мир психологии*, 1.
2. Ангелов, Г. В., & Соколова, Г. І. (1976). *Зростання ролі військово-патріотичної вихованості в сучасних умовах*. Київ: Знання.
3. Арефьев, В. Г. (2010). *Основы теории та методики физического воспитания: учебник*. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова.
4. Аронов, А. А. (1989). *Воспитывать патриотов*. Москва: Просвещение.
5. Артюшенко, А. О. (2003). *Виховання вольових якостей в учнів середнього шкільного віку в процесі занять фізичною культурою*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання АПН України, Київ.
6. Асмолов, А. Г. (1990). *Психология личности. Принципы общепсихологического анализа*. (Учебник). Москва: МГУ.
7. Афанасьев, А. О. (2005). *Педагогічні основи військово-патріотичного виховання військовослужбовців строкової служби Збройних Сил України*. (Дис. канд. пед. наук). Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, Київ.
8. Афанасьев, В. Г. (1975). *Человек в системах управления*. Москва: Знамя.
9. Беляева, О. А. (2015). *Подготовка к воинской службе как педагогическая проблема*. Вестник Таганрогского института имени А.П. Чехова.
10. Бережинська, Т. В. (2007). *Формування готовності майбутнього вчителя до оцінювання навчальних досягнень молодших школярів* (Дис. канд. пед. наук), Київ.
11. Бершадский, М. Е., & Гузеев, В. В. (2003). *Дидактические и психологические основания образовательной технологии*. Москва: Центр «Педагогический поиск».
12. Бех, І. Д. (2003). *Виховання особистості. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади*. (Кн. 1). Київ: Либідь.
13. Бех, І. Д. (2008). *Виховання особистості*. (Підручник) Київ: Либідь.

14. Бех, І. Д., & Чорна, К. І. (2014). *Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді*. Київ.
15. Биков, В. Ю. (2009). *Моделі організаційних систем відкритої освіти*: (Монографія). Київ.: Атіка.
16. Бим-Бад, Б. М. (2001). *Обучение и воспитание через непосредственную среду: теория и практика*. (Труды кафедры педагогики, истории образования и педагогической антропологии Университета РАО, № 3).
17. Бондаренко, Я. Г., & О. В. Петленко. (2015). Формування психологічної готовності працівників ОВС до дій в екстремальних умовах. *Право і безпека*, 1.
18. Брушлинский, А. В. (1982). Мышление как процесс и проблема деятельности. *Вопросы психологии*, 2.
19. Бузінська, Я. М. (2011). *Підготовка майбутніх учителів до реалізації міжпредметних зв'язків у початковій школі*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Ялта.
20. Бусел, В. Т. (2003). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ: Ірпінь: ВТФ, Перун.
21. *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. (2001). (Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел). Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун».
22. Вербицкий, А. А., & Ларионова, О. Г. (2009). *Личностный и компетентностный подходы в образовании: проблемы интеграции*. Москва: Логос.
22. Выготский, Л. С. (1996). *Педагогическая психология*. Давыдова В. В. (Ред.) Москва.: Педагогика-Пресс.
21. *Військово-патріотичне виховання в школі*. (1967). (Методичний лист). (Укладач В. Ф. Новосельський). Київ: Рад. школа.
22. Волик, Л. В. (2005). *Підготовка майбутніх учителів початкової школи до полікультурного виховання учнів*: (Дис. канд. пед. наук). Київ.
23. Ганич, Д. И., & Олейник, И. С. (1984). *Русско-украинский и украинско-русский словарь*. Київ: Рад. школа.
24. Гибсон, Дж. (1988). Экологический подход к зрительному восприятию. Москва: Прогресс.
25. Гнатюк, Р. М. (2018). *Захист Вітчизни*. (Рівень стандарту). (Підручник для 10 класу). Київ: Генеза.

26. Гончаренко, С. У. (1997). *Український педагогічний словник*. Київ: Либідь.
27. Давыдов, В. В., & Рахимов, О. Х.-А. (2002). Теоретические и методические основы моделирования процесса профессиональной подготовки специалиста. *Инновации в образовании*, 2.
28. Дахин, А. Н. (2005). *Педагогическое моделирование*. (Монография). Новосибирск: Изд-во НИПКиПРО.
29. Демакова, И. Д. (2007). *Воспитательная деятельность педагога в современных условиях*. Москва: Каро.
30. Деркач, А. А. (2012). Методологические составляющие состояния психической готовности к деятельности. *Акмеология*, 3 (43).
31. Дзюбан, В. В. (2012). Духовно-нравственное и военно-патриотическое воспитание казачьей молодежи. *Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова*, 2.
32. Дутка, Г. Я. (2009). Педагогіка, математика, економіка. *Словник базових термінів*. Київ: УБС НБУ.
33. Єрьоменко, Е. А. (2014). *Хортинг – національний вид спорту України*. (Методичний посібник). Київ: Паливода А. В.
34. Зак, А. З. (1982). *Как определить уровень развития мышления школьников*. Москва: Знание.
35. Зотов, А. Ф. (1976). Идеализированная модель как основа научной теории. *Вопросы повышения эффективности теоретических исследований в педагогической науке*. Москва: Педагогика.
36. Зубалій, М. Д., Івашковський, В. В., Остапенко, О. І., Тимчик, М. В., Шаповалов, Б. Б., Діхтяренко, З. М., & Білоцерківцев, І. П. (2016). *Військово-патріотичне виховання учнів у позакласній роботі*. (Посібник). Київ: ПАЛИВОДА А. В.
37. Зубалій, М. Д. (2010). *Форми військово-патріотичного виховання допризовної молоді*. Київ.
38. Зубалій, М. Д. (2003). Сутність і зміст поняття «Військово-патріотичне виховання». *Освіта і управління* (Т. 6).
39. Зубалій, М. Д., & Тимчик, М. В. (2017). Методи військово-патріотичного виховання старшокласників засобами хортингу. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівсь-*

кої молоді. Зб. наук. праць (Вип. 21), (Кн.1). Київ. Інститут проблем виховання НАПН України.

40. Зубалій, М. Д. (1998). *Військово-патріотичне виховання допризовників*. (Методичні рекомендації). Київ: ІЗМН.

41. Івашковський, В. В. (2002). *Педагогічні умови формування готовності старшокласників до служби в Збройних Силах України*. (Дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання АПН України, Київ.

42. Івашковський, В. В. (2010). *Теоретико-методичні засади виховання старшокласників як суб'єктів громадянського суспільства*. (Монографія). Київ: Паливода А.В.

43. Івашковський, В. В. (2015). Концепція військово-патріотичного виховання молоді України. У Бех І. Д. (Ред.), *Теорія і методика хортингу: зб. наук праць* (Вип. 3, 22-27). Київ: Паливода А.В.

44. Івашковський, В. В. (2012). *Військово-патріотичне виховання учнівської молоді як засіб формування суб'єкта громадянського суспільства. Проблеми освіти. Науковий збірник Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОНмолодьспорту України*. Київ.

45. Ильичов, Л. Ф., Федосеев, П. Н., Королев, С. М., & Панов, В. Г. (1983). *Философский энциклопедический словарь*.

46. Калафашников, Г. О. (1982). *Виховання сміливості на уроках фізкультури*. Київ: Здоров'я.

47. Калашников, В. С. (2005). *Тлумачний словник сучасної української мови*. Харків; Белкар-книга.

48. Касіч, Н. П. (2017). Теоретичні аспекти виховання цілеспрямованості старших підлітків у фізкультурно-оздоровчій діяльності. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Зб. наук. праць. (Вип. 21), (Кн. 1). Київ: Інститут проблем виховання НАПН України.

49. Касіч, Н. П. (2017). Виховання цілеспрямованості учнів основної школи у фізкультурно-оздоровчій діяльності. *Нові технології навчання*. Науково-методичний збірник Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. (Вип. 90). Київ.

50. Касіч, Н. П. (2018). Педагогічні умови виховання цілеспрямованості старших підлітків у фізкультурно-оздоровчій

діяльності. *Молодий вчений*. (Вип. 3). В. В. Базалій (Ред.). Чернівці: молодий вчений. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

51. Касіч, Н. П. (2018). Зміст, форми і методи виховання цілеспрямованості старших підлітків у фізкультурно-оздоровчій діяльності. *Проблеми освіти*. Зб. наукових праць. ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти», 89.

52. Кириченко, О. В. (2006). *Виховання старшокласників на військово-козацьких традиціях у процесі допризовної підготовки*. (Дис. канд. пед. наук). Херсонський державний університет. Херсон.

53. Ковальський, В. В. (1989). *Виховання у старшокласників відповідального ставлення до майбутньої військової служби*. (Дис. канд. пед. наук), Київ.

54. Кондрашова, Л. В. (1990). *Методика подготовки будущего учителя к педагогическому взаимодействию с учащимися*. (Учебное пособие). Москва: Прометей.

55. Коцевич, С. С. (1983). *Основы военно-патриотического воспитания*. Минск: Народная аскета.

56. Кремень, В. Г. (2008). *Енциклопедія освіти*. Київ: Юрінком Інтер.

57. Кузьмина, Н. В. (1998). *Акмеология*. Энциклопедия профессионального образования. С. Я. Батышева (Ред.). Москва: АПО.

58. Лагунова, М. В., & Юрченко, Т. В. (2011). *Управление познавательной деятельностью студентов в информационно-образовательной среде вуза*. (Монография). Н. Новгород: ННГАСУ.

59. Леонтьев, А. Н. (1975). *Деятельность. Сознание. Личность*. Москва: Политиздат.

60. Линенко, А. Ф. (1996). *Теория и практика формирования готовности студентов педагогических вузов к профессиональной деятельности*. (Дис. доктора пед. наук), Київ.

61. Лодатко, Є. О. (2010). *Моделювання педагогічних систем і процесів*. (Монографія). Слов'янськ: СДПУ.

62. Лолуа, А. М. (1969). *Вопросы военно-патриотического воспитания молодежи*. Тбилиси: Ганатлеба.

63. Лук'янова, Л. Б. (2006). *Екологічна освіта у проофесійно-технічних навчальних закладах: теоретичний і практичний аспекти*. Київ: Міленіум.

64. Макаренко, А. С. (1954). *Дисципліна*. (Твори: у 7 т.) (Том 4). Київ: Рад. школа.

65. Максимов, М. Ф. (2011). Исторические аспекты становления и развития системы военно-патриотического воспитания подростков в России. *Вестник Челябинского государственного педагогического университета*, 11.

66. Мануйлов, Ю. С. (2000). Средовой подход в воспитании. *Педагогика*, 7.

67. Михальченко, Д. Г., & Ліцман, А. В. (2015). *Хортинг-Патріот*. (Навчальна програма факультативу, гуртка, 4 роки). Київ: Паливода А.В.

68. Михута, И. Ю. (2012). Диагностика психофизической готовности и пригодности суворовцев к военно-профессиональной деятельности. *Педагогика, психология и медико-биологические проблемы физического воспитания и спорта*, 9.

70. Мельнік, А. О. (2014). *Формування готовності майбутніх учителів фізичної культури до позакласної роботи у початковій школі*. (Методичні рекомендації). Кіровоград: РВВ КДПУ імені Володимира Винниченка.

71. Микитюк, В. І. (1992). *Формування у старшокласників системи військово-технічних знань*. (Дис. канд. пед. наук). Київ.

72. Мисак, Б. П. (2010). *Формування військово-патріотичної готовності учнівської молоді до захисту Вітчизни*. (Дис. канд. пед. наук). Тернопіль.

73. Мудрік, В. І. (2015). *Формування готовності старшокласників до військової служби. Фізичне виховання в рідній школі*, 1.

74. Мул, С. А. (2016). *Психологія готовності офіцера-прикордонника до професійної діяльності*. (Автореф. дис. доктора психол. наук). Інститут психології імені Г. С. Костюка. Київ.

75. *Навчальна програма «Захист Вітчизни» для навчальних закладів системи загальної середньої освіти*. (2017). (Рівень стандарту).

76. Назарчук, А. А. (2009). *Педагогічні умови формування у старшокласників готовності до вибору професії офіцера-прикордонника*. (Автореф. канд. пед. наук). Київ.

77. Ожегов, С. И. (1970). *Словарь русского языка*. (Изд. 8-е, стереотипное). Москва: Советская энциклопедия.

78. Остапенко, О. І., & Тимчик, М. В. (2018). Військово-патріотичне виховання старшокласників у контексті положень «Нової Української школи». *Методист*, 5.

79. Остапенко, О. І., & Зубалій, М. Д. (2015). Концепція військово-патріотичного виховання в системі освіти України. *Вища школа*, 4-5.

80. Остапенко, О. І. (2014). *Виховання в старших підлітків інтересу до занять фізичною культурою в загальноосвітній школі*. (Дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання АПН України, Київ.

82. Остапенко, О. І., Зубалій, М. Д., & Шаповалов Б. Б. (2016). Концептуальні засади реформування військово-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді України. *Фізичне виховання в рідній школі*, 6.

83. Павлов, Я. В. (2016). *Формування готовності офіцерів МВС України до миротворчої діяльності у системі післядипломної освіти*. (Автореф. канд. пед. наук). Глухів.

84. Панов, В. И. (2007). *Психодидактика образовательных систем: теория и практика*. Москва: Питер.

85. *Педагогічний словник* (2001). (Ред.-упоряд. М. Д. Ярмаченко). Київ.: Педагогічна думка.

86. Поливанова, Н. И., & Ермакова, И. В. (2000). Образовательная среда урока в школах разных типов. *Психологическая наука и образование*, 3.

87. Пидкасистый, П. И. (2008). *Педагогика*. (Учебное пособие). Москва: Высшее образование.

88. Пилипенко, В. М., & Тимчик, М. В. (2018). Теоретичні аспекти фізичного виховання курсантсько-студентської молоді засобами футболу. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. (Серія № 15). Науково-педагогічні проблеми фізичної культури: фізична культура і спорт. Зб. наукових праць. (Вип. 4) (98) 18. О. В. Тимошенка (Ред). Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова.

89. Полонский, В. М. (1995). *Научно-педагогическая информация: словарь-справочник*. Москва: Новая школа.

90. Пометун, О. І. (2004). *Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи*. О. В. Овчарук (Ред.). Київ: «К.І.С.»

91. Приходченко, К. І. (2008). *Педагогічні основи формування творчого освітньо-виховного середовища в закладах загальної середньої освіти гуманітарного профілю*. (Автореферат доктора педагогічних наук). Луганськ.

92. *Психологічний словник*. (1982). В. І. Войтко (Ред.). Київ.: Вища школа.

93. Резник, А. С. (2013). Особистісно зорієнтований підхід до викладання предмета «Захист Вітчизни» як основний напрям гуманізації навчально-виховного процесу. *Основи захисту Вітчизни*, 4.

94. Рубинштейн, С. Л. (1999). *Основы общей психологии*. (Учебное пособие). Питер: СПб (Серия мастера психологии).

95. Рубцов, В. В., & Ивошина, Т. Г. (2002). *Проектирование развивающей образовательной среды школы*. Москва: МГППУ.

96. Селиванова, Н. Л. (2000). Современные представления о воспитательном пространстве. *Педагогика*.

97. Сидорук, Д. Г. (2000). *Соціологія особистості: проблеми та шляхи їх вирішення*. (Монографія). Хмельницький: НАП-ВУ.

98. Сисоєва, С. О., & Соколова, І. В. (2010). *Проблеми неперервної професійної освіти: тезаурус наукового дослідження*. Київ: Вид. дім «ЕКМО».

99. Сисоєва, С. О. (2001). Творчий розвиток учнів у контексті особистісно орієнтованого навчання. *Гуманітарні науки*, 1.

100. Скрипченко, О. В., Долинська, Л. В., & Огороднійчук, З. В. (2001). *Вікова та педагогічна психологія*. (Навчальний посібник). Київ: Просвіта.

101. Слободчиков, В. И. (1997). Образовательная среда: реализация целей образования в пространстве культуры. *Новые ценности образования: культурные модели школы*. (Вип. 7).

102. *Словник української мови.* (1971). (В 11 т). (Том 2). Київ.: Наукова думка.

103. Степанов, И. Н., & Лузина, Л. М. (2008). *Педагогу о современных подходах и концепциях воспитания.* Москва: Творческий центр Сфера.

104. Сухушин, М. П., & Палагеша, С. О. (2009). *Військово-патріотичне виховання молоді.* (Підручник). Київ: Видавничий дім «Слово».

105. Тесленко, А. Н. (2010). *Педагогика.* (Учебное пособие). Астана: ЕАГИ.

106. Тестов, В. А. (2004). «Жёсткие» и «мягкие» модели обучения. *Педагогика*, 8.

107. Тимчик, М. В. (2014). Єдність школи та сім'ї у військово-патріотичного вихованні старших підлітків у процесі занять хортингом. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді.* Зб. наукових. праць. (Вип. 18). (Кн. 2). Кіровоград: Імекс-ЛТД.

108. Тимчик, М. В. (2013). Форми і методи патріотичного виховання старших підлітків у процесі спортивно-ігрової діяльності. *Обрії. Науково-педагогічний журнал*, 2 (37).

109. Тимчик, М. В. (2009). Виховання фізичної культури учнів у процесі ігрової діяльності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія. Педагогічні науки: реалії та перспективи.* (Вип. 14). Київ., 2009.

110. Тимчик, М. В. (2013а). *Патріотичне виховання старших підлітків у процесі фізкультурно-масової роботи.* (Дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання АПН України, Київ.

111. Тимчик, М. В. (2013b). Форми і методи патріотичного виховання старших підлітків у процесі спортивно-ігрової діяльності. *Обрії. Науково-педагогічний журнал*, 2 (37).

112. Тимченко, А. В., & Христенко, В. Е. (2004). *Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности.* Харьков: Одиссей.

113. Томчук, М. І. (1996). *Соціально-психологічні проблеми готовності юнаків до служби в Збройних Силах України.* (Автореф. дис. доктора психол. наук). Київ: КДПУ.

114. *Українсько-російський психологічний тлумачний словник*. (2006). (Авт. упор. В. М. Копоруліна). Харків.

115. *Философский энциклопедический словарь* (1983). Л. Ф. Ильичев. (Ред.). Москва: Советская энциклопедия.

116. Фурманець, Б. І. (2004). *Основи військової психології*. (Навчальний посібник). Харків: ХВУ.

117. Хоружа, Л. Л. (2003). *Етична компетентність майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика*. (Монографія). Київ: Преса України.

118. Хорунжий, В. В., & Жирков, П. Г. (2017). Оценка состояния здоровья, образа жизни и готовности к военной службе юношей старших классов. *ФГБОУ ВО «Санкт-Петербургский государственный педиатрический медицинский университет Минздрава России. Педиатр»*, (Т. 8).

119. Швець, Д. В. (2016). *Підготовка майбутніх офіцерів до охорони і забезпечення громадського порядку в процесі фахової підготовки*. (Автореф. канд. пед. наук). Київ.

120. Штофф, В. А. (1963). *Роль модели в познании*. Ленинград: ЛГУ.

121. Юрьев, В. К., & Жирков, П. Г. (2018). Самооценка здоровья и готовности к военной службе старшеклассниками Якутска. *ФГБОУ ВО «Санкт-Петербургский государственный педиатрический медицинский университет Минздрава России. Педиатр»*, 9.

122. Яковлев, Е. В., & Яковлева, Н. О. (2006). *Педагогическая концепция: методологические аспекты построения*. Москва: Владос.

123. Ясвин, В. А. (2001). *Образовательная среда: от моделирования до проектирования*. Москва: Смысл.

Інтернет-ресурси

124. *Результати експертно-аналітичного дослідження щодо формування стандартів національно-патріотичного виховання та визначення індикаторів ефективності проведення заходів щодо національно-патріотичного виховання*. (2017). Міністерство молоді та спорту України. [Електронний ресурс]. Режим доступу до статті : http://dsmsu.gov.ua/media/2018/03/22/18/REZYLTATI_DRYK_ed.pdf.

125. *Центр незалежних опитувань соціологічних досліджень «ОМЕГА»* (2016). Інтернет-ресурс: <https://drive.google.com>.

126. Цимбалару, А. Д., (2007). *Компонентно-структурний аналіз поняття «освітній простір»*. [Електронний ресурс]. Режим доступу до статті : [http: / www. rusnauka. com/20_PRNiT_2019/Pedagogica/23997.dok.htm](http://www.rusnauka.com/20_PRNiT_2019/Pedagogica/23997.dok.htm).

Наукове видання

Остапенко Олександр Іванович
Зубалій Микола Дмитрович
Тимчик Микола Валерійович

Методика формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в різних типах закладів освіти

Методичний посібник

За загальною редакцією О. І. Остапенка

Головний редактор – *Т. С. Самиляк*
Технічний редактор – *О. М. Корнілов*
Редактор – *В. В. Бажан*
Комп'ютерна верстка – *М. А. Піскова*
Обкладинка – *Кошарова Ю. Є.*

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

Підп. до друку 14.08.2019. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. др. арк. 9,8.
Замовлення № 114. Наклад 300 пр.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000.
25006, м. Кропивницький, вул. Декабристів, 29
тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05,
моб. тел.: (050) 457-24-24 – приймальня,
E-mail: design@imex.kr.ua